

Հասարակական գործիչ, լրագրող Գեղամ Գալստյանի հարցազրույցը պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վլադիմիր Պետրոսյանի հետ

Գեղամ Գալստյան-Լրանում է Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 100-ամյակը: Այդ հեղափոխության տարեդարձը շարունակում է առաջ բերել լուրջ և ինտելեկտուալ հազեցված բանավեճ: 100 տարի է անցել, բայց շատ հարցերի վերաբերյալ պատասխանները դեռևս չեն ընդունվել հանրության կողմից:

Ուստի տարբեր տեսակետները հնչում են միևնույն համոզմունքով: Ինչու և սովետական ժամանակաշրջանի վերաբերյալ վեճերը նորից մարդկանց բաժանում են, ինչպես ցավորաբար ընդունված է ասել, սպիտակների ու կարմիրների: Ինչ գրավչություն ունեն ձախ գաղափարները: Հոկտեմբերի ո՞ր դասերը մենք այդպես էլ չսովորեցինք:

Ահա, այս հարցերի շուրջ ուզում եմ ձեզ հետ մտքեր փոխանակել:

Ասացեք, խնդրեմ, ինչպե՞ս եք դուք գնահատում Հոկտեմբերյան հեղափոխության նշանակությունը:

Վ. Պետրոսյան.- ձեր հարցին պատասխանելուց առաջ, ուզում եմ հիշել Չինաստանի խոշորագույն վերափոխիչ Դին Սյաո Պինի խոսքերը: Երբ նրան հարցրել է 18-րդ դարի ֆրանսիական հեղափոխության նշանակության մասին, նա պատասխանել է. «<Այդ հեղափոխությունը կատարվել է 200 տարի առաջ: այնքան էլ շատ ժամանակ չի անցել, որ հնարավոր լինի գնահատել այդ հեղափոխությունը>>:

Բայց, այնուամենայնիվ, պետք է ասել, որ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը 20-րդ դարի խոշորագույն իրադարձությունն է: Դրա սկիզբը կարելի է տեսնել Անգլիայի հեղափոխության, հետո ֆրանսիական հեղափոխության մեջ:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն ամենից առաջ փոխել է մարդկանց միջև եղած հարաբերությունները, ճանապարհ է հարթել արտադրողական դասակարգերի համար, որոնք իրենց ձեռքն են վերցրել հասարակության կյանքի կազմակերպումը:

Այնուհետև, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը ստեղծել է նոր քաղաքակրթական կացությամբ, որի կենտրոնում կանգնել է աշխատանքի մարդը:

Պետք է նկատի ունենալ, որ Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դարի սկզբից գտնվել է Ռուսաստանի կազմում և այդ պատճառով էլ, Ռուսաստանում տեղի ունեցած հասարակական, քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի մեջ տեղի ունեցած բոլոր շրջադարձային փոփոխություններն ուղղակիորեն անդրադարձել են նաև մեր իրականության մեջ: Եվ այդ պատճառով էլ, իմ կարծիքով, չպետք է հայկական իրականությունն անջատել ռուսականից:

Միայն այսպիսի մոտեցմամբ, համոզված եմ, որ հնարավոր կլինի նաև իմաստավորել Հոկտեմբերյան հեղափոխության նշանակությունը մեզ համար:

Բայց, անցնենք առաջ: Նախկինում, մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, Ռուսաստանը խոշոր և ազդեցիկ պետություն էր, բայց տեխնիկապես հետամնացած էր մյուս խոշոր պետությունների համեմատությամբ:

Իսկ ի՞նչ արեցին բոլշևիկները: Պատմականորեն կարճ ժամանակի

ընթացքում Ռուսաստանը մոդեռնիզացրին: Ընդգծեմ, որ դա նրանք արել են չոչնչացնելով երկրի հիմքը կազմող հիմնարար արժեքները: Ռուսաստանը դարձել է համաշխարհային առաջընթացի լիդերը:

Հիշենք մեր ժողովրդի պատմությունից: 1920թ. Հայաստանը համատարած անգրագիտության երկիր էր: Հայաստանում, բառիս լայն իմաստով, չկար մշակույթ, արվեստ, գրականություն, ճարտարապետություն, գիտություն, արդյունաբերություն, կրթություն, առողջապահություն և այլն և այլն:

Իհարկե, դրանք կային, բայց ոչ Հայաստանում: Բոլշևիկներն այդ ամենը ստեղծեցին իրենց իշխանության առաջին ամիսներից: Ստեղծեցին ու զարգացրին: Հայաստանը մտավ աշխարհի առաջավոր երկրների շարքը:

Հարց. Բայց, միթե ճիշտ չեն նրանք, ովքեր այն տեսակետն են հայտնում, թե էթե Հայաստանի առաջին հանրապետությունը շարունակել էր գոյությունը, ապա երկիրն ավելի կզարգանար, քան բոլշևիկների իշխանության օրոք:

Պ. Դա հեքիաթ է երեխաների ու միամիտ, պատմությունից անտեղյակ մարդկանց համար: Քեմալական Թուրքիայի հետ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրած Հայաստանի հանարապետությունը հայտնվել էր Թուրքիայի լիակատար հսկողության տակ: Արևմտյան տերություններն այլևս Հայկական հարցի մասին չէին խոսում և յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին թուրքերի առաջնորդ Մուստաֆա Քեմալի հետ առուծախի մեջ էին մտել իրենց շահերն առաջ տանելով:

Որբերով ու գաղթականներով լցված, սովի ճիրաններում հայտնված Հայաստանը մնացել էր մեն-մենակ Թուրքիայի դեմ, լքված իր եվրոպական <<հովանավորներից>>:

Կարո՞ղ էր այսպիսի պայմաններում հայտնված Հայաստանն ապահովել իր զարգացումն ու առջընթացը:

Հ. Ասացեք ինդրեմ, իսկ կրոնը, որ ժողովրդական գիտակցությունից դուրս մղվեց, արդյոք, հիմնարար արժեք չէր:

Պ. Իհարկե, ոչ: Վերցրեք մեր ժողովրդական բանահյույսությունը, երգերը, առակները, ասացվածքները, հեքիաթները և այլն: Մի թե դրանք արդարության, ազատության, կոլեկտիվ կյանքի, հոգևորի ու նյութականի ճիշտ հարաբերության մասին չեն:

Շենց բոլշևիկներն էին, որ իրականացրին այն ամենը, ինչին գյուղացիությունը ձգտել է դարեր շարունակ: Եվ դրա համար էլ Լենինը բոլշևիկներին համարել է Ստեպան Ռազինի ու Եմելյան Պուգաչովի հաջորդներ:

Այստեղ պետք է հաշվի առնել մի հանգամանք: Վերոհիշյալ մեծագույն վերափոխումների, նորի ստեղծման պայմաններում եկեղեցին այլևս չէր համարվում հանրության բազիսային հիմքը:

Հայ եկեղեցու պատմությունը լեցուն է բազմաթիվ ու բազմապիսի օրինակներով, երբ եկեղեցին, հոգևորականության մեծամասնությունն իրենց դրսևորել են բացասական կողմերով, բայց, չգիտես ինչու, իրենց անվանել են <<սուրբ հայր>>, <<սրբազան>>, <<վեհափառ>> և այլն: Ու երբ նայում ես այդ անվանումների կրողների գործերին, վարքագծին, բնականաբար, հարց է առաջանում, ինչու է, օրհնակ, մեր ժողովուրդն ասում <<սար ու ձոր տերտերի փոր>> կամ <<տերտերն օրհնեց անվարձ մնաց>> և այլն, և այլն:

Հ. Բայց դա նշանակում էր, որ իշխանությունը պետք է հալածեր եկեղեցուն, հոգևորականությանը:

Պ. Ցանկացած իշխանություն, սովետական կամ թե այլ բնույթի,

եկեղեցու նկատմամբ իր քաղաքականությունը տանում է, ելնելով այն բանից, թե եկեղեցին ինչքանով է լոյսալ կամ չեզոք պետության գործերի նկատմամբ

Պատմության մեջ ինչքան ուզեք փաստեր կան այն մասին, որ երբ խախտվել է այդ հարաբերակցությունը, սկսվել է հակամարտությունը: Միայն հիշեմ մեր պատմությունից հետևյալ օրինակը: Քրիստոնեական եկեղեցիների մեջ միայն հայ եկեղեցին էր հաստատել կաթողիկոսի, տվյալ դեպքում Գրիգոր Լուսավորիչի ժառանգական իրավունքը:

Դրանով փաստորեն Հայոց աշխարհում թագավորական, այսինքն՝ պետական իշխանության և կաթողիկոսի իշխանության միջև ստեղծվել է խոր հակասություն, որը, ի վերջո, պակաս դեր չի խաղացել հայկական պետականության կործանման գործում:

Կամ էլ երիտասարդ Պապ թագավորի և եղեկեցու հարաբերությունները: Ինչ էր ուզում Պապ թագավորը: Նա փակել է անկեղանցները, որտեղ հավաքվել էին աշխատանքից խուսափող ձրիակներները: Երկրին զինվոր էր պետք, հողը մշակող քեր պետք և ոչ թե անկեղանցի բնակիչ:

Պապը փակել է կուսանոցները: Երիտասարդ թագավորը հասկացել էր՝ կնոջ ճակատագիրն է մայր դառնալ, ապրել մայրության սրբազան զգացումը, երկրին զինվոր ու աշխատող պարզևել:

Հիշենք նաև Պյոտր Առաջին ցարին: Նա Ռուսաստանում վերացրել է պատրիարքությունը, հենց որ պատրիարքը փորձել է միջամտել նրա իշխանությանը:

2.- Լավ, ենթադրենք, որ այդպես է եղել, այդ դեպքում, ինչո՞վ կբացատրեք Խորեն Մուրադբեկյանի սպանությունը:

Պ.- Մեր զրույցը մի տեսակ վերածվում է եկեղեցական թեմային: Բայց որ հարցրել եք, պատասխանեմ:

Եթե ուզում եք Խորեն Մուրադբեկյանի մասին իմանալ, ապա ծանոթացեք Արշակ Չոպանյանին Մեծն Կոմիտասի գրած նամակներին:

Այդ Մուրադբեկյանի հալածանքով էր, որ Կոմիտասը հեռացել էր Էջմիածնի վանքից ու տեղափոխվել Սևան: Նրա հալածանքի արդյունքով էր, որ Կոմիտասը, ընդհանրապես, հարկադրված է եղել հեռանալ Կ. Պոլիս...

Կոմիտասը վայելում էր Էջմիածնի հոգևորականների մեծամասնության համակրանքն ու հարգանքը և նրանք չէին կարող ներել Մուրադբեկյանին Կոմիտասի ողբերգական ճակատագրի համար, հատկապես, 1935թ. Կոմիտասի աճյունը Հայաստան տեղափոխվելուց հետո:

1920-30-ական թվականներին Սովետական Միությունում, այդ թվում նաև Հայաստանում ծավալվել էր հսկայական շինարարություն: Կառուցվող գործարանների համար արևմտյան զարգացած երկրներից հարկավոր էր ձեռք բերել դրանց համար նորագույն սարքավորումներ, որոնք սովետական երկրին վաճառվում էր տարադրամով, հատկապես դոլարով կամ ոսկով:

Հայաստանում կառուցվող արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար սարքավորումներ գնելու համար հարկավոր էր վճարել ոսկով: Պետական քաղվարչությանը հայտնի էր դարձել, որ Էջմիածնի կաթողիկոսությունն ունի մեծ քանակությամբ արծաթե և ոսկե զարդեր: Մուրադբեկյանը թաքցրել է և ժխտել է դրանց գոյությունը:

Չոգևորականներից ոմանք գիտեին, թե ոսկեղենը որտեղ է պահվում: Եվ Կոմիտասի վրեժը լուծելու համար նրանք պետքաղվարչությանը ցույց են տվել թաքստոցի տեղը: Ոսկեղենը հայտնաբերվել է: Երբ Մուրադբեկյանին հայտնել են, որ չեկիստները գտել են իր թաքցրած

նսկեղենը, սրտի ուժգին նույն է ունեցել և դրանից այլևս դուրս չի եկել: Սա է ճշմարտությունը: Իսկ, նրանք, ովքեր ուզում են վարքաբեկել սովետական իշխանությանը, ստեղծել են միֆ Մուրադբեկյանին սպանելու մասին: Մարդու սիրտն ուղղակի չի դիմացել ուժգին հոգեկան ապրումների հարվածին: Մուրադբեկյանը կարող էր ապրել, չմեռնել, եթե հանգիստ հանձներ պահանջված ոսկեղենը և դրանով մասնակցեր Հայաստանի վերաշինությանը:

Պետության նկատմամբ բոլորովին այլ վերաբերմունք են ունեցել Գևորգ Չորեքյանն ու Վազգեն Առաջինը: Հիշենք, թե Հայրենական պատերազմի ամենաձանր պահին, երբ գերմանական զորքերը մտել էին Հյուսիսային Կովկաս, Չորեքյանն ինչպիսի դրամական օգնություն է ցույց տվել Կարմիր բանակին, ինչպիսի եռանդով է մասնակցել <<Մասունսի Դավիթ>> տանկային շարայան կառուցման համար հանգանակության կազմակերպմանը:

Հիշենք նաև Վազգեն Առաջինի շրջահայած ու կշռադատված քաղաքականությունը պետության հանդեպ արժանանալով մեծագույն հարգանքի, ձեռք բերելով մեծ հեղինակություն:

Հ.-Ռուսաստանը մտել էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ, որի վերջում կրակը դարձել էր սպառնալի: Այդ կրակի պայմաններում ինչպե՞ս պահպանվեց Ռուսաստանը:

Պ.- 1917թ. սկզբին Ռուսաստանի բանակը հայտնվել էր քայքայման մեջ: Կար մեկ ու կես միլիոն դասալիք: Այդ դասալիքների մեծ մասը գեներլ չէր հանձնել: Վիճակն այնքան էր բարդացել, որ նույնիսկ սպաները չէին համարձակվում առաջին գծում գտնվող խրամատներ գնալ, որովհետև քիչ չէին դեպքերը, երբ զինվորներն ուղղակի, առանց դատի ու դատաստանի, գնդակահարում էին իրենց մոտ եկած սպաներին: Ռուսաստանի պարտությունն արդեն կանխորոշվել էր:

Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս նաև նորահայտ փաստաթղթերը, Հոկտեմբերյան հեղափոխության և կատարված իշխանափոխության շնորհիվ Ռուսաստանը, Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, ԱՄՆ-ի հետ միասին դարձել է հիմնական քաղաքական ուժերից մեկը:

Տեսեք, ովքե՞ր էին պատերազմում Ռուսաստանի դեմ: Երեք կայսրություն Գերմանական, Ավստրո-հունգարական և օսմանյան, որոնք պատերազմի հետևանքով դադարեցրել են իրենց գոյությունը:

Իսկ Ռուսաստանը: Այստեղ փոխվեց կառավարման ձևը, բովանդակությունը, նա կարողացավ նորից պաշտպանել իր պետականությունը և վերականգնել համաբոյա կորցրած բոլոր տարածքները:

Նոր Ռուսաստանը կարողացել է դիմանալ նախկին դաշնակիցների կողմից իրեն պարտադրված քաղաքացիական պատերազմին ու օտարերկրյա ռազմական ինտերվենցիային:

Այդ ագրեսիան կազմակերպած դաշնակիցները, նույնիսկ մինչև Բրեստի հաշտության կնքումը, չէին թաքցնում իրար մեջ Ռուսաստանը բաժանելու իրենց մտադրությունը:

Իսկ ինչպե՞ս է բուշնիկյան կառավարությունը կարողացել դիմադրել այդ ագրեսիային և հաղթանակ տանել: Կա միայն մեկ պատասխան Ռուսաստանի բնակչության մեծամասնության աջակցության շնորհիվ:

Հ.- Դուք հիշեցիք Բրեստի հաշտության մասին: Բայց, չէ՞ որ սովորաբար ասվում է, որ Ռուսաստանը Բրեստում ստորագրել է խայտառակ հաշտություն:

Պ.- Ճիշտ է: Առաջինը Լենինն է Բրեստի պայմանագիրն անվանել <<խայտառակ հաշտություն>>: Բայց վեց ամիս անց Լենինի կառավարությունը չեղյալ է համարել Բրեստի հաշտության

պայմանագիրը:

2.- Բրեստի հաշտության պայմանագրով Կարսն ու Արդահանն ամբողջությամբ զիջվել է Թուրքիային: Այդ ժամանակ Ռուսաստանն իրավունք ունի ր Կարսն ու Արդահանը զիջել թուրքերին:

Պ.- Բրեստի հաշտության կապակցությամբ հայ իրականության մեջ ստեղծվել է այն տեսակետը, որ Ռուսաստանն իրավունք չունի Կարսն ու Արդահանը տալ թուրքերին: Ռուսաստանին ներկայացված այդ մեղադրանքը ճիշտ է առաջին հայացքից:

Նախ, հիշեցնեմ հետևյալը: Ռուսաստանը Կարսն ու Արդահանը Թուրքիայից ստացել է 1877-1878թթ. պատերազմից հետո Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով: Թուրքիան պետք է վճարեր հսկայական գումարով ռազմատուգանք, որը չունի տույժանք: Ուստի Թուրքիան Կարսն ու Արդահանը զիջել է այդ ռազմատուգանքի դիմաց: Այդպիսով, Կարսն ու Արդահանը Ռուսաստանի կազմում են մնացել ընդամենը 40 տարի:

Բրեստի պայմանագրում նշվել է, որ Ռուսաստանն իր գորքերը հանում է Կարսից ու Արդահանից, որտեղ պետք է անցկացվի բնակչության հանրաքվե՝ թե որ պետության կազմում են ուզում մնալ:

Երբ սկսվել են Անդրկովկասյան դեմոկրատական հանրապետության և Թուրքիայի միջև բանակցությունները, ինչպես Տրապիզոնում, այնպես էլ Բաթում քաղաքում, Մովետական Ռուսաստանը պահանջել է, որպեսզի այդ բանակցություններին մասնակցի իր ներկայացուցիչը, որը լինելու էր Գովկասի գործերով ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար Ստեփան Շահումյանի:

Թուրքիան մերժել է այդ պահանջը: նրա թելադրանքով Հայոց ազգային խորհրդի կազմած պատվիրակությունը, որն արդեն հանդես էր գալիս հռչակված Հայաստանի հանրապետության անունից, նույնպես մերժել է Մովետական Ռուսաստանի ներկացուցչի մասնակցությունը:

Բաթումի բանակցությունների ժամանակ թուրքական պատվիրակությունը հայտարարել է, որ Բրեստի պայմանագիրն իրենց համար սրբություն է և պետք է անհապաղ կատարվի՝ Կարսն ու Արդահանը պետք է հանձնվի Թուրքիային:

Դժբախտաբար, հայկական պատվիրակության անդամներն այնքան են ոգևորվել թուրք պատվիրակների շողոմ խոսքերից, որ նույնիսկ, հարկ չեն համարել թուրքական կողմից պահանջել ցույց տալ Բրեստի հաշտության պայմանագրի տեքստը:

Ավելորդ է ասել, որ եթե Ստեփան Շահումյանը Ռուսաստանի կողմից մասնակցեր Բաթումի բանակցություններին, ապա թուրքերին չէր հաջողվի հայոց պատվիրակներին Բրեստի պայմանագրի բովանդակությունը ներկայացնել իրենց քմահաճությամբ...

2. – Ես այս բոլոր հարցերն ուղղեցի ձեզ, որովհետև մեր հասարակության մեջ դրանց մասին կան զանազան տեսակետներ, որոնց մեջ է նաև Մովետական Ռուսաստանի հասցեին հնչած մեղադրանքները: Այդ հարցերից մեկն էլ վերաբերում է <<Թուրքահայաստանի մասին>> Մովետական Ռուսաստանի Ժողկոմխորհրդի դեկրետին, որի ընդունման 100-ամյակը լրանում է 2017թ. դեկտեմբերին:

Ինչ էք կարծում այդ դեկրետը ժամանակավրեպ չէր կամ կայի՞ն դրա իրագործման երաշխիքներ:

Պ.- Ոչ: Այդպես չեմ կարծում: <<Թուրքահայաստանի մասին>> դեկրետի վերաբերյալ այդպիսի տեսակետ արտահայտել են նրանք, որոնք ուղղակի պատասխանատու են այդ դեկրետը չիրագործելու համար:

Շ.-Սեր այսօրվա գրույցը նվիրված է Հոկտեմբերյան հեղափոխության 100-ամյակին, բայց, կներեք, իմ հարցերն ավելի շատ վերաբերեցին մեզ հայերիս: Միայն խնդրում եմ, էթե հնարավոր կհամարեք, գոնե համառոտ հայտնեք ձեր տեսակետը <<Թուրքահայաստանի մասին>> դեկրետի վերաբերյալ:

Պ.- Ճիշտ է, մենք պայմանավորվել էինք գրուցել Հոկտեմբերյան հեղափոխության 100-ամյակի մասին, բայց ձեր տված հարցերն էլ են առնչվում հենց այդ հեղափոխությանը: Այդպիսին է նաև ձեր նշած դեկրետը:

Կպատասխանեմ շատ համառոտ:

Առաջին. Ովքե՞ր էին դեկրետի հեղինակները: Կոմունիստներ Կառլամ Ավանեսովը, Վահան Տեղյանը, ձախ էսեռ Պոռոշ Պոռոշյանը անվանի վիպասան Պերճ Պոռոշյանի որդին, դաշնակցության կուսակցության հիմնադիրներից, նշանավոր Ռոստոմ Զորյանը:

Տարբեր, հաճախ նաև իրարամերժ կուսակցությունների ներկայացուցիչներ: Բայց նրանք ունեին այն գիտակցությունը, որ համարվում են իրենց մայր հայ ժողովրդի զավակներ և պատասխանատու են նրա ճակատագրի համար: Հենց այս պատասխանատվությունն է նրանց միավորել: Հիանալի օրինակ բոլոր նրանց համար, ովքեր դեռ կարծում են, թե իրենց կուսակցությունը ստեղծվել է ոչ թե ժողովրդին ծառայելու, այլ ժողովրդին ղեկավարելու համար:

Երկրորդ. Դեկրետը հռչակում էր Արևմտյան Հայաստանի անկախությունը, որի իրականացման համար անհրաժեշտ էր համարվում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում պահել ռուսական զորքը:

Ի միջի այլոց, այդպիսի պահանջը մեր ժողովրդի պատմության մեջ նորություն չէ: Դեռևս 1780-90-ական թվականներին, երբ կայսրուհի Եկատերինա Երկրորդի օրոք Ռուսաստանը հաջող պատերազմներ էր մղում օսմանյան Թուրքիայի դեմ, հայ ազատագրական շարժման երկու կենտրոններում գործող առաջադեմ գործիչները Հովհաննես Լազարյանն ու Հովսեփ Արղոթյանը Պետերբուրգում, Շահամիր Շահամիրյանն ու Մովսես Բաղրամյանը Հնդկաստանում, կազմել էին Ռուսաստանի հովանավորությամբ անկախ Հայաստան ստեղծելու հայ-ռուսական դաշնագրի նախագծեր, որոնցով ընդգծվել էր մահմեդական շրջապատի հարձակումներից պաշտպանվելու նպատակով Հայաստանում ռուսական զորքի ներկայության անհրաժեշտությունը:

Երրորդ. <<Թուրքահայաստանի մասին>> դեկրետի ընդունման ժամանակ Կովկասյան ռազմաճակատում գտնվում էր 500 հազարանոց ռուսական բանակը:

Սովետական կառավարության <<Հաշտության մասին>> առաջին դեկրետը հռչակել էր առանց անեքսիաների հաշտություն կնքելու և զորքերը գրաված տարածքներից հանելու մասին:

Մակայն, այդ դեկրետի հեղինակ Լենինը, որը հետևողականորեն հանդես էր գալիս դեկրետի իրականացման պահանջով, համաձայնվել էր Արևմտյան Հայաստանում ռուսական զորքերի մնալուն:

Դեկրետով Շահումյանի վրա էր դրվել ռազմաճակատից ռուսական զորքերի հանելու հարցի լուծումը:

Հիշենք, որ ռուսական զորքերը գտնվում էին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, որի ղեկավարման համար ինչպես ցարական Ռուսաստանի կառավարությունը, այնպես էլ Ժամանակավոր կառավարությունը ստեղծել էին կառավարման մարմիններ, ճիշտ է, թերի, բայց, այնուամենայնիվ, այդ երկու կառավարությունների

նպատակի մեջ չէր մտել Արևմտյան Հայաստանի անկախության հարցը:

Արևմտյան տերությունների ղեկավարներն էլ, որ միշտ նպատավոր հայտարարություններ էին անում Հայկական հարցի արդար լուծման մասին, բայց այդպես էլ խոսքից գործի չանցան: Նրանք, ի վերջո, մոռացան ամեն ինչ և դաշնակցեցին Քեմալական Թուրքիայի հետ Լոզանի կոնֆերանսում թաղելով Հայկական հարցը:

Բայց խոշոր տերություններից միակը Սովետական Ռուսաստանը ոչ միայն հատուկ ղեկրետով հռչակել է Արևմտյան Հայաստանի անկախության մասին ղեկրետը, այլև այդ ղեկրետի իրագործումը դրել է հայ ժողովրդի լավագույն զավակ Ստեփան Շահումյանի վրա:

Ավելին <<Թուրքահայաստանի մասին>> ղեկրետը 1918թ. մտցվել է Սովետական Ռուսաստանի առաջին Սահմանադրության մեջ և այդ անկախությունը ճանաչվել է սահմանադրորեն:

Նշեցի, որ ռուսական զորքը գտնվում էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքում և այդ զորքի ներկայությունը միակ երաշխիքն էր ղեկրետի իրականացման համար: Դա գիտակցում էր Շահումյանը և ամեն ինչ անում էր ռուսական զորքերը պահելու համար, լավ իմանալով, որ հեռացող ռուսական զորքերի փոխարեն Արևմտյան Հայաստան կմտնեն թուրքական զորքերը, որոնց առկայության պայմաններում ավելորդ էր մտածել Արևմտյան Հայաստանի անկախության մասին:

Անդրկովկասյան կառավարության մեջ գտնվող վրացի մենշևիկները թուրքերի հետ բանակցում էին Արևմտյան Հայաստանի տարածքների հաշվին իրենց հարցերը լուծելու համար: Ադրբեջանցի մուսավաթականները հանդես էին գալիս որպես Թուրքիայի դաշնակիցներ: Մնում էին կառավարության մեջ գտնվող դաշնակցականները:

Դաշնակցականների անունից հանդես եկող Վրացյանը <<Թուրքահայաստանի մասին>> ղեկրետն անվանել է անհեթեթություն և Շահումյանի հետ համագործակցելու փոխարեն միացել են մենշևիկներին ու մուսավաթականներին ամեն ինչ անելով ռազմաճակատից ռուսական զորքերը հեռացնելու համար:

Ես հիմա ուզում եմ այսօրվա դաշնակցականներին, որոնք խնկարկում են Վրացյանին, հարցնել. Մի թե Թիֆլիսում նստած Հայոց ազգային խորհրդի դաշնակցական ղեկավարները, որոնք մասնակցեցին ղեկրետի ձևադրմանը, ավելի հայրենասեր էին, քան թե ազնիվ ու շրջահայաց Ռոստոմ Զորյանը, որը եռանդով մասնակցել էր ղեկրետի ստեղծմանը:

Հ.-Քանի որ մեր գրույցում շոշափվեց նաև Թուրքիայի մասին, ուզում եմ այդ կապակցությամբ ասել հետևյալը: Մեր իրականության մեջ վիճահարույց է նաև 1921թ. մարտին Սովետական Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև կնքված Մոսկվայի պայմանագիրը և դրա շարունակությունը համարվող Կարսի պայմանագիրը:

Չրապարակից չի իջնում այն տեսակետը, թե այդ պայմանագրերով Սովետական Ռուսաստանը Թուրքիային է տվել հայկական հողերը, մեղադրում են Լենինին ու Ստալինին, որ հայերին պաշտպանելու փոխարեն աջակցել են Քեմալին:

Հետաքրքիր է այս ամենի մասին իմանալ ձեր տեսակետը:

Պ.- Այդ հարցերի մասին ես հանգամանորեն անդրադարձել եմ <<Հայաստան. 1919-1922 թվականներ>> աշխատության երկրորդ հատորում, ուստի ձեր հարցին կպատասխանեմ շատ համառոտ:

Սուսնց գնահատելու 1920թ. ղեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում կնքված պայմանագիրը, հնարավոր չէ գնահատել 1921թ. Մոսկվայի պայմանագիրը:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով, որը պատմաբան Լեոն անվանել էր <<Դաշնակցության հավերժական ամոթն ու խայտառակությունը>>, Հայաստանի տարածքը դարձել է այնքան, որքան Թուրքիան <<նվիրել էր>> 1918թ. հունիսի 4-ին Բաթում քաղաքում կնքված պայմանագրով:

Թուրքիային հաջողվել էր Հայաստանի դեմ ագրեսիայի միջոցով զավթել նրա տարածքների զգալի մասը: Թուրքական զորքերը գտնվում էին Ուլուխանլու (այժմ Մասիս քաղաք) կայարանում, որտեղից թուրքական հրանոթներն ուղղված էին Երևանի վրա:

Եթե ընթերցողը ծանոթանա Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին, ապա նա կհամոզվի, որ քիչ է դա անվանել միայն ստրկական ու անարդարացի: Դրա ստորագրումն աղերսվում է ազգային դավաճանության հետ: Ժամանակին Լեոն ծանոթացել է այդ պայմանագրի թուրքական տեքստին, որի մի քանի հոդվածներում նշված դրույթները չեն մտցվել հայերեն տեքստի մեջ:

Ինչպես 1918թ. Բաթումի բանակցությունների ժամանակ, այնպես էլ 1920թ. դեկտեմբերին Ալեքսանդրապոլի բանակցությունների ժամանակ թուրքական և հայկական կառավարությունները մերժել են դրանց Սովետական Ռուսաստանի պահանջն իր ներկայացուցչի մասնակցության մասին:

Այժմ 1921թ. մարտի 16-ին ստորագրված պայմանագրի մասին:

Այս կապակցությամբ մեր հանրությունը պետք է իմանա, որ սովետա-թուրքական բանակցությունների նախօրյակին Թուրքիան դեմ էր այդ բանակցություններին Սովետական Հայաստանի մասնակցությանը, վկայակոչելով, որ արդեն 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրով հաստատվել է Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը:

Սակայն, Սովետական Ռուսաստանի վճռական պնդմամբ Թուրքիան հարկադրված համաձայնվել է, որպեսզի Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչը մասնակցի սովետա-թուրքական բանակցություններին:

Ես ժամանակին ուսումնասիրել եմ այդ բանակցությունների նիստերի արձանագրությունները; Հենց սկզբից Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինը և Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Ալեքսանդր Բեկբաղյանը դրել են 1914թ. սահմանը վերականգնելու պահանջը, որը նաև բխում էր 1978թ. Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերից:

Թուրքական կողմը զանազան պատճառաբանություններով ձգձգում էր բանակցությունները, յուրաքանչյուր հարցի քննարկման ժամանակ ընդմիջում խնդրելով, այդ մասին իր կառավարությանը տեղյակ պահելու և նրա համաձայնությունը ստանալու համար:

Այդ ընդհատումներն այնքան երկար էին տևում, որ Չիչերինը ստիպված է եղել թուրքական պատվիրակությանը տրամադրել արտաքին գործերի ժողկոմատի ռադիո կապը:

Թուրքական պատվիրակության այս քայլն առաջին հայացքից թվում էր որպես դիվանագիտական խաղ: Բայց շուտով ամեն ինչ պարզ է դարձել:

1921թ. փետրվարին Վրացյանի գլխավորած, իսկապես, ավանտյուրան Երևանում տապալել է սովետական իշխանությունը: Մոսկվա ու Լոնդոն ուղարկված հեռագրերով Վրացյանը հայտնել է այդ մասին, նշելով, որ վերականգնվել է նախկին իշխանությունը, որը հավատարիմ է մնում դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում ստորագրված պայմանագրին և պահանջել է, որ տապալված սովետական իշխանության ներկայացուցիչն իրավունք չունի

Հայաստանի անունից բանակցություններին:

Վրացյանի հեռագիրը Մոսկվա է հասել այն պահին, երբ արդեն համարյա թե լուծվում էր 1914թ. սահմանի հարցը: Օգտվելով Վրացյանի հաղորդած տեղեկությունից, թուրքական պատվիրակությունը պահանջել է բանակցություններից հեռացնել արդեն գոյություն չունեցող սովետական կառավարության ներկայացուցիչ Ա. Բեկզադյանին, միաժամանակ պահանջելով, որ բանակցություններին չպետք է մասնակցի նաև Չիչերինի տեղակալ Լևոն Կարախանը:

Թուրքական պատվիրակությունը նաև հայտարարել է, քանի որ Հայաստանում վերականգնվել է այն իշխանությունը, որը ստորագրել էր ու այժմ էլ պաշտպանում է Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, ուստի վերանում է այդ պայմանագրով հաստատված սահմանը փոփոխելու անհրաժեշտությունը:

Այսպիսով, Վրացյանի ղեկավարած ավանտյուրան, որը չգիտես ինչու դաշնակցականամետ հեղինակները շարունակում են պնդել ու մատուցել որպես Հայաստանի ազատագրության համար մղված ապստամբություն, մեղմ ասած, ամենավատ դերն է ունեցել:

Հ.-Բայց շրջանառության մեջ է այն տեսակետը, որ Մովետական Ռուսաստանն ու Թուրքիան իրավունք չունեին երրորդ պետության, տվյալ դեպքում Հայաստանի տարածքների հարցը լուծել առանց նրա մասնակցության:

Պ.-Դիվանագիտության մեջ հաստատված պրակտիկայի առումով, իհարկե, ճիշտ է այդպիսի մոտեցումը: Գոյություն ունի նաև այն տեսակետը, որ Մոսկվայի պայմանագիրը գնահատվում է որպես չարիքի փոքրագույնը:

Բայց մենք պարավոր ենք Մոսկվայի պայմանագիրը գնահատել, ելնելով իրական պայմաններից:

Առաջին. Պատերազմը Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև ավարտված է համարվել: Որքան ճիշտ էր Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, երբ Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի կապակցությամբ ասել էր, որ հայ ժողովուրդը հոգնել էր սով ու ջարդ բերած պատերազմներից և նրան խաղաղություն էր հարկավոր:

Երկրորդ. Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով չեղյալ է համարվել 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-թուրքական պայմանագիրը:

Երրորդ. Այդ պայմանագրերով, առանց որևէ կրակոցի ու զոհերի Մովետական Հայաստանի տարածքն ավելացել է 20 հազար քառ. կիլոմետրով և դարձել է մոտ 30 հազար քվմ:

Մի փաստ ևս: Մինչև Վրացյանի ղեկավարությամբ դաշնակցության ավանտյուրայի հաղթանակը, ինչպես արդեն նշեցի, թուրքական պատվիրակությունը վարում էր բանակցությունները ձգձգելու քաղաքականություն: Բայց հենց որ ստացվել է Հայաստանում սովետական իշխանության տապալման և նախկին իշխանության վերականգնման լուրը, թուրքական պատվիրակությունն այլևս դադարեցրել է բանակցությունների ձգձգումը:

Այս պարագայում, ինչպե՞ս չմտճես ավանտյուրան սկսած ուժերի և Թուրքիայի միջև եղած կապի մասին:

Հիմա, հաճախ հնչում է պահանջ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը չեղյալ համարելու մասին: Այս պահանջի հեղինակները մտածո են և՛ նրա հետևանքների մասին:

Միանշանակ Թուրքիան կհամաձայնվի դրան միայն մի դեպքում. **Եթե հայ-թուրքական սահմանից հեռանան ռուսական զորքերը:**

Կամ, եթե Հայաստանի հանրապետությունը այդ պայմանագրերը չեղյալ համարի, ի նշ է, Թուրքիան այդ դեպքում նոր պայմանագիր կկնքի

ու գավթած հողերը եւ տ կվերադարձնի:

Այդ պահանջի հեղինակները՝ դաշնակցության գաղափարախոսները ն նրանց հետևորդները զբաղվում են միայն ու միայն պոպուլիզմով:

Նրանք սովետական իշխանության դեմ իրենց պայքարում Սովետական Միությանը մեղադրում էին այն բանի համար, որ Թուրքիայից չէր պահանջում վերադարձնել հայկական հողերը:

Հիմա դաշնակցությունը վերադարձել է Հայաստան, նորից տիրապետող է դարձել նրա գաղափարախոսությունը: Դաշնակցությունը մտել է կառավարության կազմի մեջ, Ազգային ժողովում ունի ազդեցիկ խմբակցություն:

Եվ նրանց ուզում են հիմա հրապարակավ հարցնել հետևյալի մասին: Հասել էր ձեր երազած Հայաստանի անկախությանը, ունեք ամեն ինչ դիրք, ազդեցություն, իշխանություն: Ձեզ ի նչն է խանգարում, որ լռում էք եւ այժմ Թուրքիայից չեք պահանջում ետ վերադարձնել հայկական հողերը:

Հ. - Ձեր գնահատականներն ու տեսակետները խորհելու տեղիք են տալիս: Բայց ուզում են հարցնել նաև 1937 թվականի ողբերգության բռնարարքների մասին:

Պ.- Դժվար է ձեր հարցին համառոտ պատասխանել, բայց կփորձեմ, որքան դա հնարավոր է :

Առաջին.

1930-

ականթվականներին կատարված ռեպրեսիաների քաճախբացատրվում են տարբեր կերպ: Շատ հեղինակներ դավերագրում են սովետական պետության նբնույթին, սոցիալիզմի երկրայնը, ինչպես նաև Ստալինի բնավորությանը, ընդգծելով նրա կասկածամտությունը, վախիտ արսափի իմ թնոլորտ ստեղծելուն, անձնական իշխանության ամրապնդմանը և այլն:

Իհարկե, այս հարցերի վերաբերյալ ունեմի մտայն կտիվ դիտարկումները, որոնց հետևարող են նյա մաձայնվել:

Հանրահայտ է, որ Վ. Ի. Լենինը մշակել էր սոցիալիստական հեղափոխության տեսությունը, որը պարունակում էր միշտ արքի մանկանդրությունը: Այ դրոյթները ից մեկը վերաբերում էր առանձին վերցրած կապիտալիստական երկրում սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի հնարավորությանը:

Ժամանակին Մարքսն ու Էնգելսը գտնում էին, որ հեղափոխությունը ըչի կարող հաղթել մեկ առանձին վերցրած կապիտալիստական երկրում: Նրանք գտնում էին, որ պարլետարիատը կարող է հաղթել, էթե դա միաժամանակ կսկսվի բոլոր կամ կապիտալիստական երկրներում մեծ մասում: Միայն այդ դեպքում պարլետարիատը միասնական ջանքերով կկարողանա կոտրել իր մաշխարհային բուրժուազիայի դիմադրությունը:

Չարգացնելով մարքսիստական տեսությունը՝ Լենինը եկել է այն եզրակացության, որ իմպերիալիզմի շրջանում սոցիալիստական հեղափոխությունը չի կարող միաժամանակ հաղթել բոլոր երկրներում, որնրահաղթանակը հնարավոր է սկզբում մի քանի կամ մեկ առանձին վերցրած կապիտալիստական երկրում:

Պատմականորեն ձևավորվել էր այնպես, որ Ռուսաստանը համաշխարհային իմպերիալիստական շրթայի թույլ տակ ներդարձել:

Ինչու ւ: Որովհետև, ռուսական իմպերիալիզմը ինձնձնվել էր ճորտատիրոջ անմնացորդներին մեջ: Նա սոցիալական նուազ պային ձնձնում մի քանի քանակացն ու մերկուպիտ, միահեծան, ռազմաֆեոդալական մեթոդներով:

Այդպատճառով էՌուսաստանում դասակարգային և կատարությունները, հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, ընդունել են ճայրահեղ սրված քննույթ:

Յարական է Ռուսաստանի շահագործող դասակարգերն իրենց ուժերը ուժեղեցնել և փոխադարձ շահամանքով և ընդունակ է ինկասպեցնել աճող հեղափոխական ճգնաժամը:

Մինևս այն ժամանակ Ռուսական պրոլետարիատն ու նալովի նքնակալությունը բուրժուար ժողովրդի ղեկավարության կողմից, դեկավարվելով մարքսիստական կուսակցության կողմից, բավականաչափ համախմբված ու կազմակերպված էր, որպես զի կանգնեմ սասաների գլուխ իրականացնելու նպատակով:

Մյսամենք հասցրել էր նրան, որ հենց Ռուսաստանում պերիստական շղթայի զուսկրող արձեղրամենաթույլ ընդունում և վելի շատ քան մյուս երկրներում, օբյեկտիվ պայմաններին կողքին ձևավորվել էին սուբյեկտիվ պայմաններ, որոնք պահովել են այդ շղթայի համեմատաբար թեթև ճեղքումը, որը նտեղի է ունեցել 1917 թ.:

Արդեն 1918 թ. գարնանը, Բրեստի հաշտությունից հետո, Լենինը համաշխարհային հեղափոխության մասին տեսությունը համարել է գեղեցիկ հեքիայ, որին կարող են հավատալ միայն երեխաները:

Լենինի մահից հետո ՀամԿ(բ) Կենտրոնի հանդեսն եկել այնուժերը, որոնք դեմ էին կանգնում երկրորդ շրջանի կոմունիստական սոցիալիզմի հարթանակի հանդեպ: Այդուհանդերձ, որոնք հանդիմանում էին հեղափոխության:

Այդուժերը հանդես էին գալիս (արդեն բացահայտ կերպով) կապիտալիստական շրջապատման պայմաններում մեկ, առանձին վերցրած երկրում սոցիալիզմի հարթանակի հանդերձություն օգտին:

Մինչև 1933 թ. այս բանավեճն վելի շատ տեսական նքնույթ երկրում: Մա կայն, ամենի նչ փոխվել է, երբ 1933 թ. ընտրություններին արդյունքով Գերմանիայում իշխանությունն անցել է Նացիստական կուսակցությանը:

Այս փաստը արձեղրակողովան նրանց համար, ովքեր վիճարկում էին կապիտալիզմի շրջապատման պայմաններում, մեկ, առանձին վերցրած երկրում, տվյալ դեպքում ՄՍՀՄ-ում սոցիալիզմի կառուցման հնարավորությունը:

Հանրապետականների պարտությունն Բուսպանիայում, կայն տեղ ֆաշիստական ղեկատարային հաստատման փաստն ավելի է սրել ՄՍՀՄ-ում սոցիալիզմի շրջապատման վավաճ պայքարը:

Այդպայքարում երկրի փաստացի ղեկավարությունն իրձեքում պահող Ստալինը համախոհներին հետախոսի հանդես էր գալիս Լենինի դրոյթի պաշտպանության նիքերից:

Երկու թևերի միջև կավել էր նաև շտապ պար: Այդպայքարի սկզբում Ստալինը վարում էր համոզելու քաղաքականություն: Մակայն, հատկապես 1934 թ. դեկտեմբերի 1-

ին Կիրովի սպանությունից հետո, Ստալինը փոխել էր քաղաքականությունը: Համոզելու մեթոդից անցնել էր նույն կիրառելու մեթոդին:

Նենցայս հարցում Ստալինը թույլ տվել կոպիտ սխալներ, որոնք նդարձ են նրա ողբերգությունը: Այդ սխալներին արդյունքով Ստալինը սկսել է ֆիզիկական հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ, ովքեր նրան հակառակ կողմ էին գաղափարային ստության ասպարեզում:

Ահա, իմ համոզմամբ, 1937 թ. ողբերգությունը սկսվել էր անից, որ առանձին գործիչներ երկրի հետագա գոյության մասին ունեին այլատկերացում տեսակետ, որոնք համ

անհուն չէին Ստալինի ու Խրուշչևի համախոհներին տեսակետին:

Եվ ումի կերպ չի կարելի արդարացնել նրանց նկատմամբ գործադրված բռնությունները: Առավել ևս, որ այդ բռնությունները հաճախ հիմնավորված չլինելով, ընդունել են լայնամասշտաբ ծավալ:

Քաղաքականության վարչությունները չէին բոլոր պետություններին պատու յայնմ տեսչեն կարող համարվել միայն սովետական պետության քաղաքական կյանքի բնորոշ գիծը:

Դրանք տեղի են ունեցել անկախորեն երկրի քաղաքականության կարգից, քաղաքականության արական վերնաշենքից: Քաղաքականության վարչություններ են եղել նաև Երևանի և Երևանի մարզի և Երևանի մարզի 19-րդ դարի երկրորդ կեսում մահայտնի են նաև պարտվածների քանակով:

2.- Շեռտազայում, Ստալինի մահից հետո, հատկապես կուսակցության 20-րդ համագումարում ընդունված որոշումների հիման վրա 1930-ական թվականներին դատապարտված գործիչներն արդարացվել են: Այսօրվա ընթացիկներից շատերն այդ մասին տեղեկություն չունեն:

Խնդրում եմ այդ դատավարություններից առավել կարևորներին մասին հիշեցնեք:

Պ.-

Առաջին քաղաքական դատավարությունը կոմկուսի սովետական կառավարության խոշոր գործիչներին կատամբ տեղի է ունեցել 1936 թ. օգոստոսի 19-24-

ին Միությունների տանդեմի ձևում: Այդ դատավարությունը հայտնի է որպես սիսկատովետական միացյալ տրոցկիստական-զինովևական կենտրոնի գործ:

Զինովև, Կամենևրև մյուսները, այդ թվում մասնաճյուղի հայրենակից Վաղարշակ Տեր-Վահանյանը մեղադրվում էին Կիրովի սպանության, Ստալինի կյանքի դեմ ահափորձ կազմակերպելու, սովետական պետության դեմ հանցավոր գործողություններին մեջ:

Բոլոր մեղադրյալները՝ բացի Սմիրնովից, ընդունել են իրենց մեղավորությունը: Մեղադրական եզրակացությունը հրապարակելու հետևից սին մուլում մշտապես սպազմվում էին պահանջներ՝ մահապատժ ենթարկելու մասին: 1936 թ. օգոստոսի 21-

ին «*Правда*» թերթը տպագրել է Ռիկովի, Ռակովի և Դյատևի կողմից հայտարարությունները մահապատժ պահանջելու մասին:

Ահա, սիսկատովետական դատավարությունից. «*Նոսքերը* չեն վարարում, որպեսզի մեղադրվողներին արտահայտեն միմյուր կողմում նախազգացումը: Դրանք մարդկային կերպարանքը կորցրած անձինք են: Նրանց հարկավոր է չնչացնել, որոնք վարակում են սովետական երկրի առողջ թաղերում, որոնք կարող են մեր առաջնորդներին մահապատժ տալ: Երևանի և Երևանի լենինական կրկնված պարզ կանցից մեկին՝ Կիրովին: Փառքու պատիվ՝ Ն.Գ. Ժկունիսարիատին, որ մեր կացրել է այդ բանդային»:

Բոլոր մեղադրյալներ են թարկվել են մահապատժի:

1937 թ. հունվարի 23-30-

ին տեղի է ունեցել Պյատևի կողմի, Սերբյուրյակովի, Ռադեկինի մյուսներին դատավարությունը: Բացի Պյատևի կողմից, մյուսները կենտրոնի քաղաքային արտաքինության մուլում թեկնածու էին: Նրանք ընդունել են իրենց վերագրվող մեղադրանքները են թարկվել են մահապատժի:

1937 թ. հունիսին մահվան դատապարտվեցին Կարմիր բանակի բարձր հրակազմի խնամքի տակ կայացրած Սուխասկին, Յակիրը, Ռուբոնի չը, Գամառնի կրկնուրի չներ, որոնք մեղադրվել են զինվորական երդումը խտելու, հայրենիքի դավաճանելու, ՄՍՀՄ ժողովուրդներին դավաճանելու

Լ. քանվորա-գյուղացիական Կարմիրբանակի նդավաճանելում եջ:

Ամենախոշոր քաղաքական դատավարությունը հակասովետական աջ տրոցկիստական բրյկիգործներ, որքաքացվել է 1937 թ. մարտի 2-ին Միությունների տանդալի ճում: Մեղադրվում էին դեռևս Լենինի ժամանակ քաղաքայուրոյի անդամները նտրված Բուխարինը, Ռիկովը, և Կրեստինսկին: Դատվում էին նաև միշարք ժողովուներ: Բոլորն էլ ընդունել են իրենց վերադրվող մեղադրանքները:

Այս դատավարությունից հետո ՆԳՏԿ-

ի պատասխանատու աշխատակիցներ հուղեկցության բնանրապետություն ններևմարզեր, այդ թվում նաև Հայաստան են մեկնել հատուկ կիազորներ տեղ երում գտում կատարելու համար:

Չեմսխավի, եթե սեմ, որ 1930-

ականթվական երին տեղի իունեցած սովետական մոդեռնացմանը նթացքում բոլոր գոհերը միայն ինչ-որ առանձին մարդու խելացն որության արդյունք են:

Իմ համոզմամբ այդպիսի մոտեցումը նշանակում է նաև հարգալից վերաբերում նքայդ գոհերին կատամբ, նշանակում է նրանց կյանքի մասստագրկում:

Ստալինի նդիվային բնույթ տալու փոխարեն, իմ համոզմամբ, հարկավոր է գտնել այն պատմական տրամաբանությունը, որը նրանք երել էլ այդպիսի նույթե այլորջման:

Ավելացնեմ, որ բոլոր նրանց, այդ թվում նաև տողերի սեղինակին, որոնք չեն ընդունում պատմության սովեթենիցի նյանույակով կյանտաբերակը, ստալինիստ չեն: Այո, Սովեթենիցի նընթակով կնունրանցի տնորդները հակաստալինիստ են: Բայց ամենից սեծի կաստալինիստ եղել է չիտլերը: Պարզապես սեմ իմ նամմ տածողները չեն քուզում կանգնել չիտլերի ու նրա հետևորդների կողքին:

Հ.-1937թ. Հայաստանում տեղի ունեցած ռեպրեսիաների մասին խնդրում եմ, եթե կարելի է, ավելի մանրամասն ներկայացնել:

Պ.-Այդ հարցին հարկավոր է առանձին անդրադառնալ, քանի որ շատ ժամանակ կպահանջվի: Ուստի, եկեք դա թողնեք հաջորդ գրույցի ժամանակ: Առայժմ կամենում եմ միայն սասել, որ միութենական մասշտաբով կսված գտումը, հակահեղափոխական կենտրոններ իբրացահայտման մբողջ պրոցեսն իրայլանդակ կիրառումը գտել են նաև Հայաստանում...

Հ.-Լավ, համաձայն եմ: Եկեք խոսենք այն մասին, թե ինչու է մեր ժվում կամ ժխտվում սովետական տարիների ձեռք բերված նվաճումները:

Պ.-

Սովետական Միության վերացումից հետո նրատարածքում հաստատված իշխանությունը մեր ժում մե սովետական քաղաքակրթությունը, Սովետական Միության ունեցած դերն ու նշանակությունը նայող իրքերից էլ մոտենում են Սովետական Միության պատմական անցյալին:

Այդպիսի մոտեցման արդյունքով սովետական իշխանության գործողություններն իրող իրքերն արապաղելու, ներքին և արտաքին անվտանգության ողեմ կատարված տնձգությունները կանխելու միջոցառումները համարվում են ոչ միայն սխալ, այլ և ենթարկվում խիստ դատապարտման:

Պատմության մեջ այսպիսի փաստերը շատ կան ՍՍՀՄ-ի ստեղծած քաղաքակրթությունը ժխտելու, վարկաբեկելու գաղափարախոսությունն տրաքաղաքականությունը զակի երևույթ են:

Դատադպես կալե տքելիներ, որովհետև սովետական քաղաքական համակարգին, սովետական քաղաքակրթությանը փոխարինել են միանգ

ամայնհակառակգաղափարախոսություն, բոլորովինտարբերպետական համակարգըդեռնսիրելությունըչիմաստավորածքաղաքակրթություն:

Բայցևսնդիքնայստեղայնե, որօրյեկտիվպատմականությունսկզբունքըպահանջումէայլևսգոյությունչունեցողպետությանքաղաքականությունը, նրաստեղծածքաղաքակրթությունըչդիտելատելություն, թշնամանքի, արհամարանքի, ժխտմանպրիզմայով:

Այլպպեսառաջանումէխզումանցյալիուներկայիմիջև, հնիունորիմիջև: Եվթեներոնուգումէ, որհիննիրաջևխոնարհվի,ընդունինրազալուստունառավելությունը, ապանորըպետքէավելիլավումավելիբարձրարժեքներստեղծինհաստատիարդարություն, առանցորիանկախության, ազատությանմասինխոսակցություններըկմնանորպետդատարկ, ոչինչչասողհնչյուն:

Երկրորդ. Հատկապես 19-

րդդարիվերջերիցտարբերերկրներիառաջադեմտածողներիցշատերըսկսելէն

Միջնադարիցխոսափելիինկվիզիցիայիսանձարձակություններիպատճառով, թեևբոլորկողմերովայդեհետաքրքիրկազմակերպությանաստեղայինծավրեղէլէմարդասերՎերածնունդընուչթեխավարմիջինդարերը:

Բավականեմիայնասել, թեՎերածնունդնինչտեղէլմարդկությանը: Վերածննդիժամանակաշրջանըմարդկությաննապահովէլինտելեկտուալ ուզեղարվեստիծաղկում, որըտվելէհսկայականիմպուլսքաղաքակրթությանհետագազարգացմանհամար

Այնպեսոր, չիկարելիքրիստոնեությանմասինկարծիքկազմելկամդատողություններասել,նկատիունենալովմիայնինկվիզացիան:

Երրորդ.

1917թ. Հոկտեմբերյանհեղափոխությանհաղթանակիցհետոհաստատավածսովետականիշխանությունը ՍովետականՌուսաստանը, ապաՍովետականՄիությունըհայտնվեցինիրենցարտաքինուներքինքաղաքականությունըչընդունողմիջազգայինուժերիկենտրոնացվածհարվածներիտակ:

ԱյժմՍովետականՄիությանվերացումիցհետոէլ, ոմանք, այսպեսկոչվածլիբերալ <<դեմոկրատները>>,շարունակումենՍովետականՄիությունըներկայացնելորպեսժողովուրդներիրբանտ, առաջինպլանմղելով 1930-1940-ականթվականներինտեղիունեցածռեպրեսիաներիփաստը:

Այսպիսիմոտեցմանամենամեծվտանգրկայանումէնրանում, որմոռացությանեմատնվում, օրինակ,ՍովետականՀայաստանիհաջողություններիպատմությունը:

ՄոդաէդարձելՍովետականՀայաստանիհաջողություններիմասինլավագույնդեպքումհիշելը,վատագույնդեպքում դրանցժխտելունծարդըլը:

Այսպեսենվարվումմզանգվածայինլրատվությանմիջոցներիզերակշիռմասը, պետականպաշտոնյանները,մտավորականությանշատներկայացուցիչներ գրողներ, ռեժիսորներ, ուսուցիչներ, դասախոսներևայլնևայլն:

Նրանք, բոլորըմոռացությանենմատնում, որ 1920թ.

700 հազարբնակչությունունեցողՀայաստանըսովետականիշխանությանմայրամուտին,

1990թ.արդենուներմոտ 4 միլիոնբնակիչ, որՍովետականՀայաստանըարձելէրհայժողովրդիկազգայինհամախմբմանկենտրոն:

Նրանքմոռանումեն, որհամատարածանգրագիտությաներկիրՀայաստանը սովետականտարիներինդարձելէհամատարածգրագիտությաներկիր:

Նրանք մոռանում են, որ սովետական սարիներին Հայաստանը դարձել էր բարձր զարգացած ու մեծ համբավի հասած գիտության, գրականության, մշակույթի, ժողովրդական կրթության երկիր:

ՍովետականՀայաստանիհաջողություններիպատմությանմեջ

իրենցիաստատուումտեղնենգրադեցումմԱլեքսանդրՍյանսինկյանը,Սարգիս Լուկաշինը, ՍահակՏեր-Գաբրիելյանը, ԱդամԻՄսնջյանը, ԳրիգորՀարությունյանը, ՍուրենԹովմասյանը, ՅակովՉարոբյանը, ԱնտոնՔոչինյանը, ԿարենԴեմիրճյանը, ԲաղայՄուրադյանը, ԼյուդվիգԴարիբջանյանը, ԱլեքսանԳիրակոսյանը, ՎլադիմիրՄովսիսյանը,ԳրիգորՀասրայթյանը, ՄուրադՄուրադյանըևշատուրիշներ, որոնքապրելուգործելենսովետականիշխանությանտարիներինևայդիշխանությանբոլորինարավորություններնօգտագործելենՀայաստանիգարգացումնու առաջընթացնապահովելուհամար:

ՍովետականՀայաստանիհաջողություններիպատմությանգարդնենկազմումԳիտություններիակադեմիան,Բյուրականիաստղադիտարանը, Արփա-Սևանծայռակոփջրանցքը, Սևան-Չանգուհիդրոէլեկտրակայանը, Հայկականատոմակայանը,Յեղասպանությանգոհերիկվերածննդիհուշարձանը, Հաղթանակիմոնումենտը, Երևանիմետրոպոլիտենը, Հրազդանամարգահամալիրը,Օպերայինթատրոնը, Հայֆիլմկինոստուդիան, ԹաթուլԱլթունյանիանվաներգիկոպարիպետականանսամբլը,Հայաստանիպարիպետականանսամբլը, Հայաստանիպետականերգչախումբը, Կոմիտասիանվանքառյակը, Մայաթ-Նովայիանվանգուսանականանսամբլը, երաժշտականուսումնարանները, գիտահետազոտականևբարձրագույնուսումնական հաստատությունները, արդյունաբերականձեռնարկությունները, գարգացածգյուղատնտեսությունը:

ՍովետականՀայաստանիհաջողություններիպատմությանթանկագինգոհարներԱլեքսանդրԹամանյանիհանճարովնախագծվածդուկայշինարարվարպետներիջանքերովստեղծվածմայրաքաղաքԵրևանը իրլայնահունվոդոցներով, զբոսայգիներով,բնակելիթաղամասերով, ջրատարներով:

ՍովետականՀայաստանիհաջողություններիպատմությանևնրաժանելիմասնենկազմումնրազմաթիվշենուբարետեսքադաքներնուվանները իրենցմշակութայինկենտրոններով, առողջապահականիմնարկություններովևայլևայլն:

ՍովետականՀայաստանիհաջողություններիպատմությունըժխտողներիհամարկարևորըդյոթեայդարժեքներիստեղծումնէ, այլայն,որդրանքստեղծվելենիրենցիասմարմերժելիուստելիսովետականիշխանությանտարիներին:

Այսպեսշարունակելիկարելի: ՆորսերնդինչպետքէդաստիարակելլայլևսպատմությունդարձածՍովետականՀայաստանիհաջողություններիպատմությունըկերտողներինկատմամբժխտելու, ասելու և մոռանալուգաղափարախոսությամբ:

Իմհամոզմամբ, նրանք, ովքերժխտումենայնամենը, ինչովՍովետականՄիությունըհարստացրելէմարդկայինքաղաքակրթությունը,նպաստելէնրազարգացմանը (օրինակ ՍովետականՀայաստանիմեծագույնառաջընթացը), իրենցիստերիկիսադուկովշարունակումենչընդունելՍովետականՄիությունը, մարտնչումենՍովետականՄիությանմասինպատմականհիշողությանդեմ,դեռշարունակումենպարծենալ, ասելով <<ատումնկոմունիզմը, ատումնՍովետականՄիությունը>>, դատարդենհատուկտեսակետչէ,այլախտորոշումէ:

Այնպես,որ չիկարելիկոմունիզմի, սովետականժամանակաշրջանիևսինդատողություններանելկամկարծիքկազմելմիայնկատիունենալով 1930-1940-ականթվականներինտեղիունեցածռեպրեսիաներիփաստով:

Հ.Քանի որ դուք խոսեցիք Սովետական Հայաստանի ձեռք բերած հաջողությունների մասին, ուզում եմ ձեզ հարցնել, որքանով է պատմականորեն ճիշտ, երբ 1990թ. ի վեր, յուրաքանչյուր տարի շուքով

նշվում է առաջին հանրապետության հաստատման տարեդարձը, իսկ Սովետական Հայաստանի հաստատման օրը չի նշվում կամ եթե նշվում է, ապա միայն բացասական որակումներով, երբեմն էլ ծաղրանքով:

Պ.-Իմ աշխատություններից մեկում բերվել է 1926թ. <<Դրոշակ>>-ից հետևյալ հատվածը, որն ուզում եմ հիմա կրկնել. <<Բայց ես այնպես ապագայ հայ պատմագիրը հիացած է մնալու դաշնակցության անձնուիրության, վառ հայրենասիրության, հայ ժողովրդի իտեալը մարմնացնող այն դիցազներու վրայ, որոնք կամք են ունեցել հայության գոհասեղանին դնելու իրենց ողջ կեանքը, եւ որոնք պարզելով <<>մահ կամ ազատություն>> հարիւր հազարաւոր զոհերու արեան գնով 1918թ. Մայիսի 28-ին իրականացրին մասամբ հայ աշխատաւոր ժողովուրդի փայփայած գաղափարները, Հայաստանի անկախութիւնը:

Հայ ժողովրդի դարաւոր ստրկութեան մեջ կազմուած նկարագիրն ազնուացնող դաշնակցութիւնը 1918 թուի ակտով եկաւ ցուցադրելու հայ կեանքի մեջ գերմարդկային ըմբոստացումներու եւ գիտակցութեան յաղթանակը>> :

Այս գեղեցիկ հեքիաթը հնարվել է միայն գործից ու իրական պատմությունից անտեղյակ մարդկանց համար և, ահա, քանի տասնամյակ է, համառորեն արմատավորվում է հասարակական գիտակցության մեջ :

Եվ այդ տեսակետը Հայաստանի երրորդ հանրապետության օրով բարձրացվել է պետական մակարդակի վրա:

Մայիսի 28-ը մեծ շուքով նշվում է որպես Հայաստանի անկախության օր և փառարանվում է այդ անկախությունը <<կերտող>> դաշնակցությունը:

Մինչդեռ դառն իրողությունն այն է, որ այդ անկախությունը ձեռք է բերվել ոչ թե <<դաշնակցութեան հարիւր հազարաւոր զոհերի գնով>>, այլ միայն ու միայն երիտօրրքերի դեկավարած թուրքական ցեղասպան պետության թելադրանքով: Այսինքն արտաքին ուժի թելադրանքով:

Այդ ցեղասպան պետության թելադրանքով էլ 1918թ. հունիսի 4-ին կնքված Բաթումի պայմանագրով ստեղծվել է <<անկախ>> Հայաստանը մոտ 9 հազար քառ. կիլոմետր տարածքով:

Այսպիսով, Հայաստանի <<անկախությունը>> հռչակվել է արտաքին ուժի թելադրանքով, սովալ դեպքում հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը կազմակերպած երիտօրրքական իշխանության թելադրանքով:

Թրքասիրության թակարդի մեջ խճճված դաշնակցական գործիչները կուրացել էին անկախության մասին շաղակրատող թուրքերի շողմ խոսքերից, չհասկացան, որ Բաթումի պայմանագրով օգնեցին թուրքերին զավթելու Արևմտյան Հայաստանը և թաղելու Հայկական հարցը:

Հ. - Խի ստ չէ ձեր հարցադրումը:

Պ.- Պատասխանեմ կարճ: Հետագայում, րնդիույ մինչև Լոզանի կոնֆերանսը, որտեղ էլ որ քննարկվում էր Արևմտյան Հայաստանի հարցը, որքան էլ, որ Պողոս Նուպարը ջանքեր էր գործադրում միջազգային կոնֆերանսներին մասնակցող եվրոպական խոշոր տերությունների դեկավարների առջև դնել Հայկական հարցը, Թուրքիան մատնացույց էր անում Բաթումի պայմանագիրը, պնդելով, որ ստեղծվել է <<անկախ Հայաստան>>, որ հայերն ունեն իրենց պետությունը և այլն :

Սակայն, շարունակեմ միտքս:

1918թ. Հայաստանի անկախությունը հռչակվել է արտաքին ուժի՝ երիտօրրքական իշխանության թելադրանքով: Բայց դա չի խանգարում, որպեսզի համազգային մասշտաբով մայիսի 28-ը նշվի որպես առաջին հանրապետության անկախության հռչակման օր, իսկ դաշնակցության

գործիչներին ներկայանալ որպես Հայաստանի անկախության հեղինակներ:

Այժմ կամենում եմ ձեր ուշադրությանը ներկայացնել ևս մեկ հարցի վրա:

1920թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանում տեղի է ունեցել իշխանավորություն: Հայ բոլշևիկները ստանալով Սովետական Ռուսաստանի բազմակողմանի աջակցությունը, երկրում հռչակեցին սովետական իշխանություն:

Այսինքն այս անգամ էլ Հայաստանում առկա էր մեկ այլ արտաքին ուժի Սովետական Ռուսաստանի միջամտությունը:

Սովետական Հայաստանի առաջին ղեկավարները չվարվեցին Առաջին հանրապետության ղեկավարների նման, որոնք Թուրքիայի թելադրանքը կոծկելու, Թուրքիայի կամակատար լինելը քաբքնելու համար նրանց ստեղծած հանրապետությունը կնքեցին <<անկախ>> անունով, որն իրականում դատարկ հնչյուն էր, ժողովրդին խաբելու և մոլորեցնելու միջոց և հետագա պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակ ուներ:

Փաստորեն մենք գործ ունենք պատմական զավեշտի հետ: Առաջին հանրապետությունը ստեղծվել է ցեղասպան Թուրքիայի կամքով ու թելադրանքով, բայց դա նշվում է որպես ազգային տոն:

Երկրորդ հանրապետությունը Սովետական Հայաստանը մոտ 30 հազար քառ. կիլոմետր տարածքով ստեղծվել է Սովետական Ռուսաստանի կամքով ու թելադրանքով: Բայց դա չի նշվում: Ընդհակառակը, ամեն կերպ մոռացության է տրվում ու վարկաբեկվում:

Պատմական զավեշտը կայանում է նաև հետևյալում: Թուրքիան դաշնակցության ղեկավարներին ծուղակ է նետել և նրանց կնքված պայմանագրով հարկադրել է մոռանալ Արևմտյան Հայաստանը և անկախություն հռչակել Ռուսաստանին պատկանող և Ռուսաստանի շնորհիվ իր գոյությունը պահպանած հայկական տարածքի՝ Արևելյան Հայաստանի վրա:

Իսկ Ռուսաստանը ձգտում էր վերատիրանալ իր կորցրած տարածքներին և դա կատարվել է հայ բոլշևիկների ձեռքով:

Բոլոր դեպքերում Ռուսաստանն ավելի շատ իրավունք ուներ այդպես վարվելու, քան Թուրքիան, որը Ռուսաստանի շնորհիվ պահպանված Արևելյան Հայաստանը <<նվիրեց>> Հայոց ազգային խորհրդի կազմած դաշնակցական կառավարությանը:

Եվ հիմա, օրինական հարց է առաջանում :

Ինչու և Թուրքիայի թելադրանքով ստեղծված առաջին հանրապետության հռչակման օրը մայիսի 28-ը նշվում է պետականորեն ու մեծ շուքով որպես ազգային տոն:

Ինչու և Սովետական Ռուսաստանի թելադրանքով ստեղծված երկրորդ հանրապետության հռչակման օրը նոյեմբերի 29-ը ոչ միայն պետականորեն չի նշվում, այլև սովետական իշխանության 70 տարիների նվաճումները ենթարկվում են ծաղրանքի:

Եթե Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը, իսկապես անկախ է, ապա նա պարտավոր է մայիսի 28-ին և նոյեմբերի 29-ին վերաբերել միանշանակ դրանք դիտել որպես դրսի թելադրանքի արդյունք:

Իսկ եթե երրորդ հանրապետությունը տեր է դարձել այն ամենին, ինչ հայ ժողովրդի ցանքերով ստեղծվել է երկրորդ հանրապետության գոյության 70 տարիներին, ապա նոյեմբերի 29-ը նույնպես պետք է նշվի պատշաճ պետական մակարդակով :

Ես խորապես համոզված եմ, որ այդպես վարվելը բարոյական կլինի և անպայման կնպաստի մեր ազգային համերաշխությանը, ինչպես

Հայաստանում, այնպես էլ Սփյուռքում:

Դա նաև կնպաստի մարդկանց ուղեղներում շարունակվող քաղաքացիական պատերազմի վերացմանը:

Հ.- Մեր գրույցը հետաքրքիր ընթացք ստացավ: Շատ է գրվում Հոկտեմբերյան հեղափոխության դասերի մասին: Այժմ ոմանք խոսում են այն մասին, թե այլևս պետք չեն այդ դասերը, քանի որ փոխվել են ժամանակները և ավելորդ է խոսել Հոկտեմբերի դասերի մասին: Ինչ կասեիք այդ մասին: Մենք այդ դասերից ո ըրը չսովորեցինք:

Պ.- Հոկտեմբերյան հեղափոխության դասերը սերտորեն առնչվում են նրա նշանակության հետ:

Նսիս, պետք է ասել, որ հանրության բոլոր շերտերի համար էլ այժմեական են Հոկտեմբերյան հեղափոխության դասերը:

Այսօր, հենց մեր Հայաստանի վերնախավը պետք է հաշվի առնի Հոկտեմբերի դասերը և նկատի ունենա մեկ պարզ ճշմարտություն: Եթե երկար շարունակվի ժողովրդի նկատմամբ քմահաճ վերաբերմունքը, ապա ժողովուրդը կարող է դրանց այնպես պատասխանել, որ հետո փախչելու համար, այդ վերնախավը ժամանակ ու հնարավորություն չի ունենա:

Իսկ ինչ վերաբերում է ձախերին, ապա պետք է ասել, որ նրանք չկարողացան սովորել Լենինի պատգամներից մեկը ոչ ոք և երբեք կոմունիստների մեծ գործն այնպես չի վարկաբեկի, եթե կոմունիստներն իրենք դա չվարկաբեկեն:

Մեծ հաշվով ՄՄԿԿ-ն Գորբաչովի ու նրա դրածոների ու համախոհների գլխավորությամբ պարտություն է կրել ոչ թե նրա համար, որ չի հետևել իր գաղափարներին, այլ այն պատճառով, որ սկսել է նահանջել, իսկ 1980-ական թվականների վերջին ամբողջովին հրաժարվել դրանցից:

Երկրորդ. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը ոչ միայն ցնցել է ամբողջ աշխարհը, այլև փոխել է նրա կերպարանքը :

Հեղափոխությունն իրապես ապացուցել է մարդու կողմից մարդու շահագործումը բացառող, ժողովուրդների հավասարությունը ճանաչող նոր հասարակություն կառուցելու հնարավորությունը:

Հեղափոխությունն իրականացրել է սոցիալական արդարության հասարակություն ստեղծելու մասին բոլոր ժամանակակների հումանիստ-մտածողների երազանքը:

Հասարակական գործիչ, լրագրող Գեղամ Գալստյանի հարցազրույցը պատմական գիտությունների ժողովուրդի պրոֆեսոր Վլադիմիր Պետրոսյանի հետ Գեղամ Գալստյանի

Լրանում է Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 100-ամյակը: Այդ հեղափոխության տարեդարձը շարունակում է առաջ բերել լուրջ ջնհիստելեկտուալիստական զեղծումներ:

100 տարի էանցել, բայց շատ հարցերի վերաբերյալ պատասխաններ դեռևս սչեն նրդունվել հանրության կողմից:

Ուստի տարբեր տեսակետները հնչում են միևնույն համոզմունքով: Ինչ ուսովե տական ժամանակաշրջանի վերաբերյալ վեճերը նորից մարդկանց ատանում են, ինչպես սովորաբարը նդունված է ասել, սպիտակների ու կարմիրների: Ինչ գրավչություն ունենում է ձախաղափարները: Հոկտեմբերի ողա սերմենքայու պետել չսովորեցինք:

Ահա, այսհարցերիշուրջը,զուգուրմեմձեզհետմտքերփոխանակել:
Ասացեք, խնդրեմ, ինչպե՞ս եքքորոքգնահատումՀոկտեմբերյանհեղափոխությաննշանակությունը:

Վ. Պետրոսյան.

Ճերհարցինպատասխանելուցառաջ, ուզումեմհիշելՉինաստանիխոշորագույնվերափոխիչԴինՍյաոՊինիխոսքերը:Երբնրանհարցրել է 18-րդդարիֆրանսիականհեղափոխությաննշանակությանմասին, նապատասխանել է.

<<Այդհեղափոխությունըկատարվել է 200տարիառաջ: այնքանել շատժամանակչիանցել, որինարավորլինիգնահատելայդհեղափոխությունը>>:

Բայց, այնուամենայնիվ, պետքէասել, որՀոկտեմբերյանհեղափոխությունը 20-

րդդարիխոշորագույնիրադարձություննէ: Դրանկիզբըկարելիէտեսնել Անգլիայիհեղափոխության, հետոֆրանսիականհեղափոխությանմեջ:

Հոկտեմբերյանհեղափոխություննամենիցառաջփոխելմարդկանցմիջևեղածհարաբերությունները, ճանապարհէհարթելարտադրողականդասակարգերիհամար, որոնքիրենցձեռքնենվերցրելիասարակությանկյանքիկազմակերպումը:

Այնուհետև, Հոկտեմբերյանհեղափոխությունըստեղծելէնորքաղաքակրթականկացութեաձև, որիկենտրոնումկանգնելէաշխատանքիմարդը:

Պետքէնկատիունենալ, որԱրևելյանՀայաստանը 19-

րդդարիկզբիցցտնվելէՌուսաստանիկազմումնայդպատճառովէ,Ռուսաստանումտեղիունեցածհարակական, քաղաքական, տնտեսականումշակութայինկյանքիմեջտեղիունեցածբոլորշրջադարձայինփոփոխություններնուղակիորենանդրադարձելեննամերիրականությանմեջ: Եվայդպատճառովէ, իմկարծիքով, չպետքէհայկականիրականություննանջատելուսականից:

Միայնայսպիսիմոտեցմամբ, համոզվածեմ, որինարավորլինինանկիմաստավորելՀոկտեմբերյանհեղափոխությաննշանակությունըմեզհամար:

Բայց, անցնենքառաջ: Նախկինում, մինչևՀոկտեմբերյանհեղափոխությունը, Ռուսաստանըխոշորնագղեցիկպետությունէր,բայցտէխնիկպաէսհետամնացձեւմյուսխոշորպետություններինամենատուխամբ:

Իսկի նչարեցինբոլորշնիկները: ՊատմականորենկարճատևանակիրթացքումՌուսաստանըմոդէռնիզացրին: Ընդգծեմ,որդանրանքարելէնչույնչացնելովերկրիհիմքըկազմողհիմնարարարժէքները: Ռուսաստանըդարձելէհամաշխարհայինառաջընթացիլիդերը:

Հիշենքմերժողովրդիպատմությունից:

1920թ. Հայաստանըհամատարածանգրագիտությաներկիրէր: Հայաստանում, բառիպայնիմաստով,չկարմշակույթ, արվեստ, գրականություն, ճարտարապետություն, գիտություն, արդյունաբերություն, կրթություն, առողջապահություննայննային:

Իհարկէ, դրանքկային, բայցոչՀայաստանում: Բոլշևիկներնայդամենըստեղծեցինիրենցիշխանությանառաջինամիսներից: Ստեղծեցինուզարգացրին:Հայաստանըմտավաշխարհիառաջավորերկրներիշարքը:

Հարց.

Բայց, միթեճիշտէննրանք, ովքերայնտեսակետենհայտնում, թեթեճՀայաստանիառաջինհանրապետությունըշարունակէրիբրգյությունը,ապաներկիրնավելիկարգանար, քանբոլշևիկներիիշխանությանօրոքը:

Պ.

Դհեքիաթէերէխաներիումիամիտ, պատմությունիցանտեղյակմարդկանցհամար: ՔեմալականԹուրքիայիհետԱլեքսանդրապոլիպայմանագիրըստորագրածՀայաստանիհանարապետությունըհայտնվելէԹուրքիայիլ

իակատարի սկզբնական փուլում: Արևմտյան տերություններն այլևս չայլակալանահարցի մասին չէին խոսում: Այդ պահանջներն առանձին-առանձին թուրքերի հառաջնորդ Մուստաֆա-Քեմալի հետառուծախիմ էջեին մտել իրենց շահերն առաջ տանելով:

Որքերով ու գաղթականներով լցված, սովի ճիւղերն են երևում միայն վաճձալաստանը մնացել էր մեն-

մենակ թուրքի այդ դեմ, լքված իրեր վրայական << հովանավորներին >>:

Կարող էր այսպիսի պայմաններում միայն վաճձալաստանն ապահովել լիարգրագումնու առջընթացը:

Հ.-

Ասացեք ինդրեմ, իսկ կրոնը, որ ժողովրդական գիտակցությունից դուրս մղվեց, արդյոք, հիմնարար ժեք է թ:

Պ.-

Իհարկե, ոչ: Վերցրեք մեր ժողովրդական բանահյուսությունը, երգերը, առակները, ասացվածքները, հեքիաթները և այլն: Մի թեղրանք արդարության, ազատության, կուլեկտիվ կյանքի, հոգևոր ինքնության կանխ ճիշտ հարաբերության մասին են:

Նենցը լշին կներեին, որ իրականացրին այն ամենը, ինչ ինքնուրույն թույլ տվեցին: Եվ դրան համարել է են ինքնուրույն կներեին համարել է Մտեպան Ռազինի ու Եմելյան Պուգաչովի հաջողությունը:

Այստեղ պետք է հաշվի առնել մի հանգամանք: Վերոհիշյալ մեծագույն վերափոխումների, նորիս տեղծման պայմաններում եկեղեցին այլևս չէր համարվում միանրության բազիսային հիմքը:

Հայեկեղեցու պատմությունը եցուն էր զամաթի վուբազմապիսի օրինակներով, երբեկեղեցին, հոգևորականության մեծամասնությունն իրենց դրսևորել է նախ և առաջ կանկողններով, բայց, չգիտես ինչու, իրենց անվանել են << սուրբ հայր >>, << սրբազան >>:

<< վեհափառ >> և այլն: Ու երբն այդ մեծագույն փոփոխությունների գործերին, վարքագծին, բնականաբար, հարցեառաջանում, ինչու է, օրինակ, մեր ժողովուրդն ասում << սարուձոր տեր տերի փոր >> կամ << տեր տերն օրինեց անվարձ մնաց >> և այլն, և այլն:

Հ.-

Բայց դանշան կոմունիզմը, որ իշխանությունը պետք է հալածեր եկեղեցուն, հոգևորականությանը:

Պ.-

Ցանկացած իշխանություն, սովետական կամ թե այլ բնույթի, եկեղեցուն կատարելիք պահանջներն ունենում է, ելնելով այն բանից, թե եկեղեցին ինչքանով է լոյսակամ չեզոք պետության գործերին կատարմամբ:

Պատմության մեջ ինչքանով է քաղաքի աստերկան այն մասին, որ երբ խախտվել է այդ հարաբերակցությունը, սկսվել է հակամարտությունը: Միայն ինչ է մեր պատմությունից ետևյալ օրինակը: Քրիստոնեական եկեղեցիների մեջ միայն հայեկեղեցին էր հաստատել կաթողիկոսի սիսի, սովալդե պքում Գրիգոր Լուսավորիչի ժառանգական իրավունքը:

Դրանով փաստորեն չայոցաշխարհում թագավորական, այսինքն՝ պետական իշխանությանն կաթողիկոսի իշխանության միջև տեղծվել է խորհակատություն, որը, ի վերջո, պակաս էր չիստաղացել հայկական պետականության կործանման գործում:

Կամ էլ երիտասարդ Պապի թագավորի ներկայացուցիչ հարաբերությունները: Ինչ էր ու գում Պապի թագավորը: Նա փակել է անկելանոցները, որ տեղի կալքվել է ինչ խատանքից խուսափող ճիշտակերները: Երկրի զինվոր էր պետք, հողը մշակողը էր պետք ինչ թե անկելանոցի բնակիչ:

Պապը փակել է կուսանոցները: Երիտասարդ թագավորը հասկացել էր կնոջ ճակատագիրն է մայրդառնալ, ապրել մայրության սրբազան գացումը,

երկրինգինվորուաշխատողպարզներ:

ՀիշենքնանՊյոտր Առաջինգարին: ՆաՌուսաստանումվերացրելպատրիարքությունը, հենցորպատրիարքըփորձելեմիջամտելըաիշխանությունը:

Հ.-

Լավ, ենթադրենք, որայդպեսէեղել, այդդեպքում, ինչո՞վկրացատրեքՄորենՍուրադբեկյանիսպանությունը:

Պ.-

Մերգրույցըմիտեսակվերածվումէէկեղեցականթեմային: Բայցորհարցրելեք, պատասխանեմ:

ԵթեուզումեքՄորենՍուրադբեկյանիմասինիմանալ, ապաձանոթացեքԱրշակ ՉոպանյանինՍեծնԿոմիտասիգրածնամակներին:

ԱյդՍուրադբեկյանիհալածանքովեր, որԿոմիտասըհեռացելէրԶմիածնիվանքիցուտեղափոխվելՄևան: Նրահալածանքիարդյունքովեր,որԿոմիտասը, ընդհանրապես, հարկադրվածէէլեիեռանալԿ. Պոլիս...

ԿոմիտասըվայելումէրԶմիածնիհոգևորականներինեծամանությունհամակրանքնուհարգանքըննրանքչէինկարողներելՍուրադբեկյանինԿոմիտասիողբերգականճակատագրիհամար, հատկապես, 1935թ. ԿոմիտասիաճյունըՀայաստանտեղափոխվելուցհետո:

1920-30-

ականթվականներինՍովետականՄիությունում, այդթվումնանՀայաստանումմեծավայվելէրհսկայականշինարարություն:Կառուցվողգործարաններիհամարարևմտյանզարգացածերկրներիցհարկավորէրձեռքբերելըրանցիամարնորագույնսարքավորումներ, որոնքսովետականերկրիսկզածածուներտարադրամով, հատկապեսդոլարովկամոսկով:

Հայաստանումկառուցվողարդյունաբերականձեռնարկություններիհամարսարքավորումներգնելուհամարհարկավորէրվճարելլուսկով:Պետականքաղվարչությանըհայտնիէրդարձել, որԶմիածնիկաթողիկոսություննունիմեծքանակությամբարծաթենոսկեզարդեր:Սուրադբեկյանըթաքցրելէձխտելըրանցգոյությունը:

Չոգևորականներիցումանքգիտեին, թեուսկեղենըորտեղէպահվում: ԵվԿոմիտասիվրէժըլուծելուհամարնրանքպատշաղվարչությանըցույցենտվելյթաքստոցիտեղը: Ոսկեղենիհայտնաբերվել: ԵրբՍուրադբեկյանինհայտնելեն, որչէկիտաներըգտելէնիրթաքցրածուսկեղենը,սրտիմօգինտպառնունցելըրանիցայլևսդուրսչիէկել: Մաեճմարտությունը: Իսկ, նրանք, ովքերուզումենվարքաբեկելլսովետականիշխանությանը,ստեղծելենմիջՍուրադբեկյանինսպանելումասին: Մարդուսիրտնուղակիչիդիմացելուժգինհոգեկանապրումներըհարվածին:Սուրադբեկյանըկարողէրապրել, չմեռնել, եթէհանգիստհանձնէրպահանջվածուսկեղենըևըրանովմասնակցերՀայաստանիվերաշինությանը:

ՊետությաննկատամբբոլորովինայլվերաբերմունքենունեցելԳևորգ ՉորեքյաննուՎազգենԱռաջինը: Հիշենք,թէՀայրենականպատերազմիամենամանրպահին, եբբերմանակնգորքերըմտելէինՀյուսիսայինԿովկաս, ՉորեքյաննինչպիսիդրամականօգնությունէցույցտվելԿարմիրբանակին, ինչպիսիեռանդովեմանակցել <<ՍասունսիԴավիթ>> տանկայինշարասյանկառուցմանհամարհանգանակությանկազմակերպմանը:

ՀիշենքնանՎազգենԱռաջինիշրջահայածուկշռադատվածքաղաքկանությունըպէտուությանհանդէպ արժանանալովմեծագույնհարգանքի,ձեքբերելովմեծհեղինակություն:

Հ.-

ՌուսաստանըմտելէրԱռաջինհամաշխարհայինպատերազմիմեջ, դրիվերջումկրախըդարձելէրպայառնալի:ԱյդկրախիպայմաններումինչպէսպահպանվեցՌուսաստանը:

Պ.-

1917թ. սկզբին Ռուսաստանի բանակը հայտնվել էր քայքայման մեջ: Կարևոր կուկեամիլիտոն սալիք: Այդ դասալիքներին էմասարզենք չէր հանձնել: Վիճակն այնքան էր բարդացել, որ նույնիսկ սպաները չէին համարձակվում առաջին գծում գտնվող խորամասներ գնալ, որովհետև քիչ էին ղեկավարները, երբ գին վորներն ուղղակի, առանց դատի ուղատատանի, գնդակահարում էին իրենց մոտեկած սպաներին: Ռուսաստանի պարտությունն արդեն կանխորոշվել էր:

Սակայն, ինչպես նույն տալիսն են նորահայտ փաստաթղթերը, Հոկտեմբերյան հեղափոխությանն ակատարված իշխանական փոխությանը նոր հիվճուռուսաստանը, Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, ԱՄՆ-ի հետ միասին նախաձեռնել էին մանկանքաղաքական ու մեթոդից մեկը:

Տեսեք, ովքեր ռիին պատերազմում Ռուսաստանի դեմ: Երեք կայսրություն և՛ Գերմանական, Ավստրո-հունգարական և օսմանյան, որոնք պատերազմի հետևանքով դադարեցրել են իրենց գոյությունը:

Իսկ Ռուսաստանը: Այս տեղի փոխվեց կառավարման ձևը, բովանդակությունը, նակարողացվող իրացաշտպան էլիթայետականությունը նվերականգն էլիստարյակ որոշած բոլոր տարածքները:

Նոր Ռուսաստանը կարողացել է իմանալ նախկին շակիցների կողմից իրեն պարտադրված քաղաքացիական պատերազմին ու օտարերկրյա ազմական ինտերվենցիային:

Այդ գրե սիսկական կերպած շակիցները, նույնիսկ մինչև Բրեստի հաշտության կնքումը, չէին թաքցնում իրարմ մեջ Ռուսաստանը բաժանելու իրենց մտադրությունը:

Իսկ ինչպե՞ս էր նշվում նկատարությունը կարողացել է իմադրել այդ գրե սիային նեհադթանակ տանել: Կամ ի այն մեկ պատասխան Ռուսաստանի բնակչության մեծամասնության աջակցության շնորհիվ:

Հ.-

Դուք ի շեղիք Բրեստի հաշտության մասին: Բայց, չէր սովորաբար սովու՞մ է, որ Ռուսաստանը Բրեստում ստորագրել է խայտառակ հաշտություն:

Պ.-

Ճիշտ է: Առաջինը Լենինն էր Բրեստի պայմանագիրն անվանել <<խայտառակ հաշտություն>>: Բայց վեցամիսանց Լենինի կառավարությունը չէր յալել համարել Բրեստի հաշտության պայմանագիրը:

Հ.-

Բրեստի հաշտության պայմանագրով Կարսն ու Արդահանն ամբողջությամբ զիջվել է Թուրքիային: Այդ ժամանակ Ռուսաստանն իրավունք ունե՞ր Կարսն ու Արդահանը զիջել Թուրքերին:

Պ.-

Բրեստի հաշտության կապակցությամբ հայիրականության մեջ ստեղծվել է այն տեսակետը, որ Ռուսաստանն իրավունք չունե՞ր Կարսն ու Արդահանը տալ Թուրքերին: Ռուսաստանին ներկայացված այդ մեղադրանքը ճիշտ է առաջին հայացքից:

Նախ, հիշեցնեմ հետևյալը: Ռուսաստանը Կարսն ու Արդահանը Թուրքիայից ստացել է 1877-1878թթ. պատերազմից հետո Սան-Ստեֆանոյի Բեռլինի պայմանագրերով: Թուրքիան պետք է վճարեր հսկայական գումարով ռազմատուգանք, որը չունե՞ր սուլթանը: Ուստի Թուրքիան Կարսն ու Արդահանը զիջել է այդ ռազմատուգանքի դիմաց: Այդպիսով, Կարսն ու Արդահանը Ռուսաստանի կազմում են մնացել ընդամենը 40 տարի:

Բրեստի պայմանագրում նշվել է, որ Ռուսաստանն իր գործերը հանում է Կարսից ու Արդահանից, որտեղ պետք է անցկացվի բնակչության հանրաքվե թեր պետության կազմում են նուգում մնալ:

Երբ կսկսվեն Անդրկովկասյան դեմոկրատական հանրապետությանն թուրքիայի միջև բանակցությունները, ինչպես Տրապիզոնում, այնպես էլ Բաթում և քաղաքում, Սովետական Ռուսաստանը պահանջել է, որ պետք է աղքատ նակցություններին մասնակցի իր երկայացուցիչը, որը լինելու էր Կովկասի իզոլացիայի մասնակցի ամրապատակարար կոմիսար Ստեփան Շահումյանին:

Թուրքիան մերժել է այդ պահանջը: նրա թելադրանքով Հայոց ազգային խորհրդի կազմաձև պատվիրակությունը, որն արդեն հանդես էր գալիս սեռական վաճառյալ ստանի հանրապետության անունից, նույնպես մերժել է Սովետական Ռուսաստանի երկայացուցչի մասնակցությունը:

Բաթումի բանակցություններ ժամանակ թուրքական պատվիրակությունը հայտարարել է, որ Բրեստի պայմանագիրն իրենց համար սրբություն է նպատեման հապաղ կատարվի Կարսն ու Արդահանը պետք է հանձնվի Թուրքիային:

Դժբախտաբար, հայկական պատվիրակության անդամներն այնքան են նոզևորվել թուրք պատվիրակների շողովի ստեբրից, որ նույնիսկ, հարկչեն համարել թուրքական կողմից պահանջել ցույց տալ Բրեստի հաշտության պայմանագրի տեքստը:

Ավելորդ հասել, որ թե Ստեփան Շահումյանը Ռուսաստանի կողմից մասնակցեր Բաթումի բանակցություններին, ապա թուրքերին չէր հաջողվի հայոց պատվիրակներին Բրեստի պայմանագրի բովանդակությունը երկայացնել իրենց միաճույրով...

Հ.

Ես այս բոլոր հարցերն ուղղեցի ձեզ, որովհետև մեր հասարակության մեջ որևէ մեկին կանգնած անզան տեսակետներ, որոնց մեջ է նաև Սովետական Ռուսաստանի հասցեի հինչաժմ եղադրանքները: Այդ հարցերից մեկն էլ վերաբերում է <<Թուրքահայաստանի մասին>> Սովետական Ռուսաստանի ժողովուրդի խորհրդի կողմից, որի ընդունման 100-ամյակը ըրանում է 2017թ. դեկտեմբերին:

Ի նչեք կարծում այդ դեկտեմբեր ժամանակ վրեպչեր կամ կայի նորարար գործունեք աշխիքներ:

Պ. - Ոչ: Այդպես է մկարծում:

<<Թուրքահայաստանի մասին>> դեկտեմբեր պերապալադայի սիտեսակետարտահայտել են նրանք, որոնք ուղղակի պատասխանատունն այդ դեկտեմբերի պարզործելու համար:

Հ.

Մեր այս օրվա գրույցը մի կրված է նկտեմբերյան հեղափոխության 100-ամյակին, Բայց, կներք, իմ հարցերն ավելի շատ վերաբերեցին մեզ հայերիս: Միայն ինչորում մե, եթե հնարավոր կհամարեք, գոնե համառոտ հայտներ ձեր տեսակետը <<Թուրքահայաստանի մասին>> դեկտեմբեր պերապալա:

Պ.

Ճիշտ է, մենք պայմանավորվել էինք գրուցել նկտեմբերյան հեղափոխության 100-

ամյակի մասին, Բայց ձեր տված հարցերն էլ են առնչվում մենց այդ հեղափոխությանը: Այդպիսին են և ձեր նշած դեկտեմբեր:

Կպատասխանեմ շատ համառոտ:

Առաջին. Ովքեր ընդունել են իրենց կողմից: Կոմունիստներ Կառլամ Ավանեսովը, Վահան Տերյանը, ձախել սեռ Պոռշ Պոռշյանը անվանի վիպասան ՊերճՊոռշյանի որդին, դաշնակցության կուսակցության հիմնադիրներից, նշանավոր Ռոստոմ Զորյանը:

Տարբեր, հաճախ նաև իրար ամբողջ կուսակցություններին երկայացուցիչներ: Բայց նրանք ունենալ նաև գիտակցությունը, որ համարվում են իրենց մարդիկ ժողովրդի գավակներն պատասխանատու են նրաձակատագրի համար: Հենց այս պատասխանատվությունն է նրանց միավորել: Հիանալի օրին

ակրոդորնրանցիամար, ովքերդեռկարծումեն, թեիրենցկուսակցությունըստեղծվելէոչթեժողովրդինձառայելու, այժողովրդինդեկավարելուհամար:

Երկրորդ. ԴեկրետրեռոչակումէրԱրևմտյանՀայաստանիանկախությունը, որիիրականացմանհամարանհրաժեշտէրիհամարվումԱրևմտյանՀայաստանիտարածքումհայահեղեղուսականգորքը:

Իմիջիպայոց, այդպիսիպահանջըմերժողովրդիպատմությանմեջնորությունսէ: Դեռևս 1780-90-

ականթովականներին, երբկայարուհիԵկատերնաԵրկրորդիօրոքՌուսաստանըհաջողպատերազմներէրմղումօմանյանԹուրքիայիդէմ, հայազատագրականշարժմաներկուկէնտրոններումգործողառաջադեմգործիչները ՀովհաննէսԼազարյաննուՀովսէփԱրդուրյանըՊետերբուրգում, ՇահամիրՇահամիրյաննուՄովսէսԲաղրամյանըՀնդկաստանում, կազմելէինՌուսաստանիհովանավորությամբանկախՀայաստանստեղծելուհայ-ռուսականդաշնագրինխաղճէր, որոնցովընդգծվելէրմահմեդականշրջապատիհարձակումներիցպաշտպանվելունպատականովՀայաստանումռուսականգորքիներկայությանանհրաժեշտությունը:

Երրորդ.
<<Թուրքահայաստանիմասին>> դեկրետիրնդումմանժամանակԿովկասյաննազմաճակատումգտնվումէր 500հազարանոցռուսականբանակը:

Սովետականկառավարության <<Հաշտությանմասին>> առաջինդեկրետրեռոչակելէրառանցանքսիաներիհաշտություննկնքելուևգորքերըզրավածտարածքներիցհանելումասին:

Սակայն, այդդեկրետիհեղինակԼենինը, որըհետևողականորենհանդեսէրգալիսդեկրետիրականացմանպահանջով, համաձայնվելէրԱրևմտյանՀայաստանումռուսականգորքերիմնալուս:

ԴեկրետովՇահումյանիվրաերդրվելուազմաճակատիցռուսականգորքերիհանելուհարցիլուծումը:

Հիշենք, որռուսականգորքերըգտնվումէինԱրևմտյանՀայաստանիտարածքում, որիդեկավարմանհամարինչպէսցարականՌուսաստանիկառավարությունը, այնպէսէլժամանակավորկառավարությունըստեղծվէինկառավարմանարմիններ, ճիշտէ, թերի, բայց, այնուամենայնիվ, այդերկուկառավարություններինպատակիմեջէրմտելԱրևմտյանՀայաստանիանկախությանհարցը:

Արևմտյանտերություններիդեկավարներնէլ, որմիշտնպաստավորիայտարարություններինանումՀայկականհարցիարդարլուծմանմասին, բայցայդպէսէլխոսքիցգործիչանցան: Նրանք, իվերջո, մոռացանամենիսնև դաշնակցեցինՔեմալականԹուրքիայիհետ ԼոզանիկոնֆերանսումթաղելովՀայկականհարցը:

Բայցխոշորտերություններիցմիակը՝ՍովետականՌուսաստանըչմիայնհատուկդեկրետովհռչակելէրԱրևմտյանՀայաստանիանկախությանմասինդեկրետը, այլևայդդեկրետիիրագործումըդրելէհայժողովրդիավագույնգավակՍտեփանՇահումյանիվրա:

Ավելին <<Թուրքահայաստանիմասին>> դեկրետը 1918թ. մտցվելէՍովետականՌուսաստանիառաջինՍահմանադրությանմեջևայդանկախությունըճանաչվելէսահմանադրորեն:

Նշեցի, որռուսականգորքըգտնվումէրԱրևմտյանՀայաստանիտարածքումևայդգորքիներկայությունըմիակերաշխիքներդեկրետիիրականացմանհամար: ԴազիտակցումէրՇահումյանըևմենինչանումէրռուսականգորքերըպահելուհամար, լավիմանալով, որհեռացողռուսականգորքերիփոխարենԱրևմտյանՀայաստանկտնենթուրքականգորքերը, որոնցանկայությունպայմաններումվելորդէրմտածելԱրևմտյանՀայաստանիանկախությունմասին:

Անդրկովկասյանկառավարությանմեջգտնվողվրացիմենշևիկներըթո

ւրքերի հետքերն անկեղծ մեղքն Արևմտյան Հայաստանի տարածքներին աշվիհի
րենց հարցերը լուծելու համար: Ադրբեջանցի մուսավաթականները հանդես
էին գալիս տրոպեալ Թուրքիայի դաշնակիցներ: Մտում էին կառավարության մե
ջ զտնվող դաշնակցականները:

Դաշնակցականներին հանուն իցի հանդես եկող Վրացյանը <<Թուրքահայ
աստանի մասին>> դեկրետն անվանել է անհեթեթու թյուրնոն Շահումյանի հետ
համագործակցելու փոխարեն միացել է նմեն շնիկներին ու մուսավաթական
ներին ամենինչ անելով ռազմաճակատից ռուսական զորքերը հետացնելու հ
ամար:

Ես հիմա ուզում եմ այս օրվա դաշնակցականներին, որոնք անկարկում ե
ն Վրացյանին, հարցնել. Մի թե՛ Թիֆլիսում ստաճալոցազգային խորհրդի
դաշնակցական դեկավարները, որոնք մասնակցեցին դեկրետի ձևախոսման
ը, ավելի հայրենասեր էին, քան թե ազնիվ ու շրջափայտացրած Ռուսոսոմ Զորյանը, ո
րը եռանդով մասնակցել էր դեկրետի ստեղծմանը:

Հ.-

Քանի որ մեր գրողույցում շոշափվեց նաև Թուրքիայի մասին, ուզում եմ այդ կա
կացության մասին խեղճ տկար: Մեր իրականության մեջ վիճահարույց է նաև 19
21 թ. մարտին Սովետական Ռուսաստանի կազմում մտնող Թուրքիայի միջև կն
քված Մոսկվայի պայմանագիրը և նրա շարունակությունը համարվող Կարս
ի պայմանագիրը:

Հրապարակից չի իջնում այն տեսակետը, թե այդ պայմանագրերով Սով
ետական Ռուսաստանը Թուրքիային ետ վերստին կանհող երբ, մեղադրում
են Լենինի նուր Ստալինին, որ հայերին պաշտպանելու փոխարեն աջակցել է ն
Քեմալին:

Հետաքրքիր է այս ամենի մասին իմ անալիզը տեսակետը:

Պ.-

Այդ հարցերի մասին ես հանգամանորեն անդրադարձել եմ <<Հայաստան.
1919-

1922 թվականներ>> աշխատության երկրորդ հատորում, ուստի ձեռի արցի
նկպատասխանեմ շատ համառոտ:

Առանց գնահատելու 1920 թ. դեկտեմբերի 2-
ին Ալեքսանդրապոլում կնքված պայմանագիրը, հնարավոր չէ գնահատել 1
921 թ. Մոսկվայի պայմանագիրը:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով, որը պատմաբան Լեոն անվանել էր <
<Դաշնակցության հավերժական ամոթն ու խայտառակությունը>>, Հայաստ
անի տարածքը արձեղել է այնքան, որքան Թուրքիան <<նվիրել էր>>

1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումի պայմանագրով:

Թուրքիային հաջողվել էր Հայաստանի դեմ ազդեցիկ այն ինքնուրույն շրջով թել
նրատարածքների գաղվի մասը: Թուրքական զորքերը զստնվում էին Ուլուխա
նլու (այժմ Մասիս քաղաք) կայարանում, որտեղ ից թուրքական հրանոթներ
նուղղված էին Երևանի վրա:

Եթե ընթերցողը ծանոթանա Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին, ապա ան
կհամոզվի, որքի չէ նրան ավանել փայտ ստրկական նուսն արդարացի: Դրա
ստորագրումն անդերս ավում է ազգային նշանակության հետ: Ժամանակին Լ
եոն ծանոթացել է այդ պայմանագրի թուրքական տեքստին, որի միջև անհող վ
ածներում մեջ ծածկող թյուրքներ չեն մտցվել իր երեստեքստի մեջ:

Ինչպես 1918 թ. Բաթումի պայմանագրի ներքին մասնակցության մասին:
920 թ. դեկտեմբերին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ներքին մասնակցու
րքական հայկական կառավարությունները մերժել են նրանց Սովետական
Ռուսաստանի պահանջները կայացուցչի մասնակցության մասին:

Այժմ 1921 թ. մարտի 16-ին ստորագրված պայմանագրի մասին:

Այս կապակցությամբ մեր հանրությունը պետք է իմանա, որ սովետա-
թուրքական սահմանակցություններին այս օրյակին Թուրքիան ուղեն էր այդ բանա

կցություններինՍովետականՀայաստանիմասնակցությունը, վկայակոչելով, որարդեն 1920թ. դեկտեմբերի 2-ինՀայաստանիուժուրքիայիմիջնկնքվածպայմանագրովհաստատվելէՀայաստանինԹուրքիայիմիջնասահմանը:

Սակայն, ՍովետականՌուսաստանիվճռականպնդմամբԹուրքիանհարկադրվածհամաձայնվելէ, որպէսզիՍովետականՀայաստանիներկայացուցիչըմասնակցիսովետա-թուրքականբանակցություններին:

Ենժամանակինուսումնասիրելէմայրբանակցություններինիստերիարձանագրությունները; ՀենցկզբիցՍովետականՌուսաստանիարտաքինգործերիժողկոմԳ. ՉիչերինընՍովետականՀայաստանիարտաքինգործերիժողկոմԱլեքսանդրԲեկզադյանըդրելէն 1914թ. սահմանըվերականգնելուպահանջը, որընանբխումէր 1978թ. Սան-ՍտեֆանոյիևԲեռլինիպայմանագրերից:

Թուրքականկողմըզանազանպատճառաբանություններովձգձգումէրբանակցությունները, յուրաքանչյուրհարցիքննարկմանժամանակընդմիջումիներելով, այդմասինիրկառավարությանըտեղյակպահելուննրահամաձայնությունըստանալուհամար:

Այդընդհատումներնայնքաներկարեինտևում, որՉիչերինըստիպվածէէղէթուրքականպատվիրակությանըտրամադրելարտաքինգործերիժողկոմատիռադիոկապը:

Թուրքականպատվիրակությանայսքայլնառաջինայացքիցթվումէրորպէսդիվանագիտականխաղ: Բայցշուտովմենինչպարզեղարձէլ:

1921թ. փետրվարինՎրացյանիզխլավորած, իսկպէս, ավանտյուրաներնանումտապալելտովետականիշխանությունը: ՄոսկվաուԼոդոնուղարկածհեռագրերով Վրացյանըհայտնելէայդմասին, նշելով, որվերականգնվելէնախկինիշխանությունը, որըհավատարիմէմնումդեկտեմբերի 2-ինԱլեքսանդրպալուստորագրվածպայմանագրինսպահանջելէ, որտապավածսովետականիշխանությաններկայացուցիչներավունքչունիՀայաստանիստանիցմասնակցելըբանակցություններին:

ՎրացյանիհեռագիրըՄոսկվաէհասելայնպահին, երբարդենհամարյաթելուծվումէր 1914թ. սահմանիհարցը: ՕգտվելովՎրացյանիհաղորդածտեղեկությունից, թուրքականպատվիրակությունըպահանջելէբանակցություններիցհեռացնելարդենգոյությունչունեցողսովետականկառավարությաններկայացուցիչՍ. Բեկզադյանին, միաժամանակպահանջելով, որբանակցություններինչպէտքէմասնակցինանՉիչերինիտեղակալԼևոնԿարախանը:

Թուրքականպատվիրակությունընանհայտարարելէ, քանիորՀայաստանումվերականգնվելէայնիշխանությունը, որըստորագրելէրուայժմէլպաշտպանումէ Ալեքսանդրպալուստորագրվածպայմանագիրը, ուստիվերանումէայդպայմանագրովհաստատվածսահմանըփոփոխելուանհրաժէշտությունը:

Այսպիսով, Վրացյանիդեկավարածավանտյուրան, որըչքիտէսինչունաշնակցականամէտհեղինակներըշարունակումէմպնդելումատուցելորպէսՀայաստանիազատագրությանհամարմղվածապստամբություն, մեղմասած, ամենավատդերնէունեցել:

Հ.-

Բայցըջջանառությանմեջէլանտեսակետը, որՍովետականՌուսաստաննուժուրքիանիրավունքչունէիներրորդպետության, տվյալդեպքումՀայաստանիտարածքներինարցըլուծելէառանցնրամասնակցության:

Պ.-

Դիվանագիտությանմեջհաստատվածպրակտիկայիառումով, իհարկէ, ճիշտէլայդպիսիմոտեցումը: Գոյությունունիանայնտեսակետը, որՄոսկվայիպայմանագիրըզանհատվումէորպէսչարիքիփոքրագույնը:

ԲայցմենքպարավորենքՄոսկվայիպայմանագիրըզանհատել, էլնէլո

վիրականապայմաններին:

Առաջին. Պատերազմը Հայաստանի ու թուրքիայի միջև ավարտված է համարվել: Որքան ճիշտ էր Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, երբ Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի կապակցությամբ սելէր, որ հայ ժողովուրդը հոգն էլ եր ու վուջարդեր բաժնա տերազմներին ցնճրանխաղաղություն էր հարկավոր:

Երկրորդ. Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով չէր պահանջվում ավարտվել 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-թուրքական պայմանագիրը:

Երրորդ. Այդ պայմանագրերով, առանց որևէ կրակոցի ու զոհերի Մովսես Լազարյան Հայաստանի տարածքն ավելացել է 20 հազար քառ. կիլոմետրով և արձեղնուտ 30 հազար քվա:

Մի փաստն է: Մինչև Կրացյանի դեկլարության մեջ նա չէր ակնարկում անտուրայի հարթանակը, ինչպես արդեն նշեցի, թուրքական պատվիրակությունը վարում էր բանակցությունները ձգձգելու քաղաքականություն: Բայց հենց որ ստացվել է Հայաստանում սովետական իշխանության տալիս անհնախի ինչխանություն ավերական գնման կյուրը, թուրքական պատվիրակությունն այլևս տղադարեցրել էր ակնկցությունները ձգձգումը:

Այս պարագայում, ինչպես սլամե սավանտյուրանս կասա ծուժերի հիմունքի միջև եղած կապի մասին:

Հիմա, հաճախ ինչու մե պահանջ Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերը չէր պահանջվում մասին: Այս պահանջի հետին կաները մտածում էր անհետևանքներին մասին:

Միանշանակ թուրքիան կհամաձայնվի իր անմիջապես միջոցառումներին: **Եթե հայ-թուրքական սահմանից հեռանա նուսական գործերը:**

Կամ, եթե Հայաստանի հանրապետությունը այդ պայմանագրերը չէր պահանջում արի, ինչպես, թուրքիան այդ դեպքում նոր պայմանագիր կկնքի ու գալիս ծիծաղերը տկվեր արձանի:

Այդ պահանջի հետին կաները դաշնակցության գաղափարախոսները նրանց հետևողները գրադրում են միայն ու միայն պայտվի գովով:

Նրանք սովետական ինչխանություն և նրանց հետ մի իրենց պայքարում Մովսես Լազարյանը մեղադրում է ինչխանության հիմար, որ թուրքիայից չէր պահանջում վերադարձնել իր կապակն հողերը:

Հիմա դաշնակցությունը վերադարձել է Հայաստան, նորից տիրապետող դարձել նրա գաղափարախոսությունը: Դաշնակցությունը մտել է կառավարության կազմի մեջ, Ազգային ժողովում ունի ազդեցիկ կազմակերպություն:

Եվ նրանց ու գումեմի մահրապարակ ավարցնելի է տեսլի մասին: Հասել է բժշկական հարցազն Հայաստանի պալատությանը, ունեք մենին չէր դիրք, ազդեցություն, իշխանություն: Ձեզի նչն է խանգարում, որ լուր մեքն այժմ թուրքիայից չէր պահանջում մե տվեր արդարձնել իր կապակն հողերը:

Հ. -
Ձեր գնահատականներն ու տեսակետները խորհելու տեղի չեն տալիս: Բայց ու գումեմի արցնել նաև 1937 թվականի խորհրդարանի բռնարարքներին մասին:

Պ.- Դժվար է ձեր հարցին համառոտ պատասխանել, բայց կփորձեմ, որքան դա հնարավոր է:

Առաջին. 1930-ական թվականներին կատարված ռեպրեսիաները հաճախ բացատրվում են տարբեր կերպ: Շատ հեղինակներ պարզաբանում են սովետական պետության ներսյունը, սոցիալիզմի տեսությունը, ինչպես նաև Մոսկվայի իրենավորությունը, ընդգծելով նրա կառավարական ծամատությունը, վախիտ սարսփափուն լուր տուտեղ լելուն, անձնական իշխանության ամրապնդմանը և այլն:

Իհարկէ, այսհարցերի վերաբերյալուն նման սուբյեկտիվ դիտարկումները, որոնց հետևյալը են կհամաձայնվել:

Հանրահայտէ, որ Վ. Բ. Լենինը մշակել էր սոցիալիստական հեղափոխության տեսությունը, որը պարունակում էր միշտ արքիմնական դրոյթներ: Այդ դրոյթները ինքնուրույն վերաբերում էր առանձին վերջածակ պիտակալիստական երկրում սոցիալիստական հեղափոխության հարցանակին հնարավորութայանը:

Ժամանակին Մարքսն ու Էնգելսը գտնում էին, որ հեղափոխությունը չի կարող հաղթել մեկ, առանձին վերցրած կապիտալիստական երկրում: Նրանք գտնում էին, որ պրոլետարիատը կարող է հաղթել, եթե դա միաժամանակ կսկսվի բոլոր կամ կապիտալիստական երկրներին մեծ մասում: Միայն այդ դեպքում պրոլետարիատը միասնական ջանքերով կարողանա կոտրել իսկ մաշխարհային բուրժուազիայի դիմադրությունը:

Զարգացնելով արքսիստական տեսությունը՝ Լենինը եկել է այն գրակացության, որի մպերիալիզմի շրջանում սոցիալիստական հեղափոխությունը չի կարող միաժամանակ հաղթել բոլոր երկրներում, որն րահաղթանակը հնարավոր է սկզբում միքանիկամ մեկ առանձին վերցրած կապիտալիստական երկրում:

Պատմականորեն ձևավորվել էր այն պես, որ Ռուսաստանը համաշխարհային իմպերիալիստական շրջայի թույլ օղակն էր դարձել:

Ինչու: Որովհետև, ռուսական իմպերիալիզմը խճճվել էր ճորտատիրության մնացորդներին մեջ: Նասոցիալական ու ազգային ճնշումն Իրականացնում էր կոպիտ, միանեծան, ռազմաֆեոդալական մեթոդներով:

Այդպատճառով էլ Ռուսաստանում դասակարգային հակասությունները, հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, ընդունել են ծայրահեղ սրված բնույթ:

Ցարական Ռուսաստանի շահագործող դասակարգերն իրենց ուժերը հյուժել էին փոխադարձ շնամանքով և ընդունակ չէին կասեցնել լաճող հեղափոխական ճգնաժամը:

Մինևս ժամանակոուսական պրոլետարիատն ու նալով ինքնակալութայնությունը բուրժուազիայի դեմ պայքարի մարտական ավանդույթներ, դեկավարվելով մարքսիստական կուսակցության կողմից, բավականաչափ համախմբված ու կազմակերպված էր, որ պես զիկան գնեք մասսաների գլուխն Իրականացնելու էր ինչպէս բուրժուադեմոկրատական, այնպէս էլ սոցիալիստական հեղափոխություն:

Այսամենը հասցրել էր նրան, որ հենց Ռուսաստանում իմպերիալիստական շրջայի օղակը դարձել էր ամենաթույլը նրանում ավելի շատ, քան մյուս երկրներում, օրյէ կտիվ պայմաններին կողքին ձևավորվել էին սուբյեկտիվ պայմաններ, որոնք պահովել են այդ շրջայի համեմատաբար թեւեւ ճեղքումը, որը կտեղի է ունեցել 1917 թ.:

Արդէն 1918թ. գարնանը, Բրեստի հաշտությունից հետո, Լենինը համաշխարհային հեղափոխության մասին տեսությունը համարել է գեղեցիկ հեքիաթ, որին կարող են հավատալ միայն երեխաները:

Լենինի մահից հետո ՀամԿ(բ)Կն երսում հանդես են եկել այնուժեքը, որոնք դեմ էին կենիան վերոհիշյալ դրոյթին և պնդում էին մեկ, առանձին երկրում սոցիալիզմի հաղթանակի հնարինությունն առանց համաշխարհային հեղափոխության:

Այդուժեքը հանդես էին գալիս (արդեն բացահայտել երպով) կապիտալիստական շրջապատման պայմաններում մեկ, առանձին վերցրած երկրում սոցիալիզմի հաղթանակի հնարինությունն օգտին:

Մինչև 1933թ. այսբանավեճն ավելի շատ տեսական բնույթ էր կրել: Սակայն, ամենինչ փոխվել է, երբ 1933 թ. ընտրություններն արդյունքով Գերմանիայում միշխանությունն անցել է իտլերի գլխավորած անացիոնալ-

սոցիալիստական կուսակցության ձեռքը:

Այս փաստը դարձել է լուրջ զեկովանն րանց համար, ովքեր վիճարկում էին կապիտալիզմի շրջապատման պայմաններում, մեկ առանձին վերցրած երկրում, տվյալ դեպքում ՄՍՀՄ-

ում սոցիալիզմի կառուցման հնարավորությունը:

Հանրապետականների պարտությունն Իսպանիայում, կայստեղ ֆաշիստական դիկտատուրայի հաստատման փաստն ավելի էր ել ՄՍՀՄ-ում սոցիալիզմի շրջափակ վաճապայքարը:

Այդ պայքարում երկրի փաստացի դեկավարությունն իր ձեռքում պահող Մտալիներ համախոհների հետ միասին հանդես երգալիստական հիդրոլոյթի պաշտպանության դիրքերից:

Երկու թեև երի միջև կավել է նահաշտ պայքար: Այդ պայքարի սկզբում Մտալիները վարում էր համոզել լուքադաքականություն: Սակայն, հատկապես 1934թ. դեկտեմբերի

ին Կիրովի սպանությունից հետո, Մտալիներ փոխել է իր քաղաքականությունը: Համոզելու մեթոդիցն աանցել է բռնություն կիրառելու մեթոդին:

Հենց այս հարցում Մտալիները թույլ ետվել կոպիտ սխալներ, որոնք նրանք ձեռնարող էր բզությունը: Այդ սխալների արդյունքով Մտալիները սկսել է ֆիզիկական հաշվեհարդար տանել նրանց հետ, ովքեր նրան հակառակ կում էին գաղափարախոսության սպարեզում:

Ահա, իմ համոզմամբ, 1937 թ. ռդբերգությունը սկսվել է նրանից, որ առանձին գործիչներ երկրի հետազոտության մասին ունեին այլ պատկերացում տեսակետ, որոնք համահունչ էին Մտալիներ ահամախոհների տեսակետին:

Եվ ոչ մի կերպ սխալ արելի արդարացնել նրանց նկատմամբ գործադրված բռնությունները: Առավել ևս, որ այդ բռնությունները հաճախ հիմնավորված չլինելով, ընդունել են լայնամասշտաբ ձավալ:

Քաղաքական դատավարություններ էլ են բոլոր պետությունների պատմության մեջ նշեն կարող համարվել միայն սովետական պետության քաղաքական կյանքի բռնորոշ գիծը:

Դրանք տեղի են ունեցել նաև կախորեն երկրի քաղաքականության տական կարգից, քաղաքականության արական կանվերնաշենքից: Քաղաքական դատավարություններ են եղել նաև ցարական Ռուսաստանում՝ հատկապես 19-րդ դարի երկրորդ կեսում մահայտնի են դատապարտվածների քանակով:

Հ.- Հետագայում, Մտալիների մահից հետո, հատկապես կուսակցության 20-րդ համագումարում ընդունված որոշումների հիման վրա 1930-ական թվականներին դատապարտված գործիչներն արդարացվել են: Ես սուրվա ընթեցողներից շատերն այդ մասին տեղեկություն չունեն:

Խնդրում եմ այդ դատավարություններից առավել կարևորների մասին հիշեցնեք:

Պ.- Առաջին քաղաքական դատավարությունը կում կում սին սովետական կառավարության խոշոր գործիչներին կատամբ տեղի է ունեցել 1936 թ. օգոստոսի 19-24-

ին Միությունների տանդալի ձում: Այդ դատավարությունը հայտնի է որպես սեական սովետական միացյալ տրոցկիստական-զինովակական կենտրոնի գործ:

Ձինովևր, Կամեննը նմյունները, այդ թվում մասնաբաժնի հայրենակից Վադարշակ Տեր-Վահանյանը մեղադրվում էին Կիրովի սպանության, Մտալիների կյանքի դեմ ահափորձ կազմակերպելու, սովետական պետության դեմ հանցավոր գործողությունների մեջ:

Բոլորնեղադրյալները՝ բացի Սմիլնովից, ընդունել են իրենց մեղավորությունը: Մեղադրականներակացությունը հրապարակելու և հետմիասին ամուլում մշտապես տպագրվում էին պահանջներ՝ մահապատժի ենթարկելու մասին:

1936 թ. օգոստոսի 21-ին <<Правда>> թերթը տպագրել է Ռիկովի, Ռակովսկու և Պյատակովի հայտարարությունները մահապատժի պահանջելու մասին:

Ահա, մի հատված Պյատակովի հայտարարությունից. <<Խոսքերը չեն բավարարում, որպեսզի ամբողջովին արտահայտեմ իմ վրդովմունքն ու զզվանքը: Դրանք մարդկային կերպարանքը կորցրած անձինք են: Նրանց հարկավոր է ոչնչացնել, որոնք վարակում են սովետական երկրի առողջ մթնոլորտը, որոնք կարող են մեր առաջնորդներին մահապատժառել և արդեն պատճառել են երեք երկրի կրկնավազույն մարդկանց ից մեկին՝ Կիրովին: Փառքու պատիվ՝ ՆԳԺ կոմիսարի հատին, որ մեր կացրել է այդ բանդային >>:

Բոլորնեղադրյալներն ենթարկվել են մահապատժի:
1937 թ. հունվարի 23-30-

ին տեղի է ունեցել Պյատակովի, Սերեբրյակովի, Ռադեկի և մյուսների դատավարությունը: Բացի Պյատակովից, մյուսները կենտկոմի քաղցրությամբ անդամուլության թեկնածու էին: Նրանք ընդունել են իրենց վերագրվող մեղադրանքները և ենթարկվել են մահապատժի:

1937 թ. հունիսին մահվան դատապարտվեցին Կարմիր բանակի բարձր հրամկազմի մի շարք ներկայացուցիչներ՝ Տուխաչևսկին, Յակիրը, Ռբորևիչը, Գամառնիկը և Լուրի շներ, որոնք մեղադրվել են զինվորական երդումը խախտելու, հայրենիքին դավաճանելու, ՄՍՀՄ ժողովուրդներին դավաճանելու և, բանկոռա-գյուղացիական Կարմիր բանակի նդավաճանելու մեջ:

Ամենախոշոր քաղաքական դատավարությունը հակասովետական աջ տրոցկիստական բյուրոյի գործն էր, որը բացվել է 1937 թ. մարտի 2-ին Միության ներքին տանդալի ճում: Մեղադրվում էին նաև Լենինի ժամանակ քաղցրությամբ անդամուլության ենթարկված Բուխարինը, Ռիկովը, և Կրեստինսկին: Դատվում էին նաև մի շարք ժողկոմներ: Բոլորն էլ ընդունել են իրենց վերագրվող մեղադրանքները:

Այս դատավարությունից հետո ՆԳԺ Կ-ի պատասխանատու աշխատակիցներ իռդեկցության բնարապետություններն մարզեր, այդ թվում նաև Հայաստան են մեկնել և հատուկ կիսագործեր տեղ երում գտում կատարելու համար:

Չեմսիսովի, էթեսեսմ, որ 1930-ական թվականներին տեղի ունեցած սովետական մոդեռնացմանը նթացքում բոլոր գոհերը միայն ինչ-որ առանձին մարդու խելացնողության արդյունք են:

Իմ համոզմամբ այդ պիսի մոտեցումը նշանակում է մահապատժի զգալի քանակություններում և նշանակում է նրանց կյանքի մասնատար կում:

Ստալինին նդիվային նյութալու փոխարեն, իմ համոզմամբ, հարկավոր է գտնել այնպատմական տրամաբանությունը, որը նրանք երել է այդ պիսի նոչեայ յոր շման:

Ավելացնեմ, որ բոլոր նրանց, այդ թվում նաև տողերի սեղի նակին, որոնք չեն ընդունում պատմության ստեղծելից ի նյանույակով կյանտարբերակը, ստալինիստ չեն: Այո, Մոլոտենից ի նը Յակովկան ու նրանց հետևողները հակաստալինիստ են: Բայց ամենից մեծ հակաստալինիստը եղել է չիտլերը: Պարզապես սեխի մամամատածողները չեն քուզում կանգնել չիտլերի ու նրան հետևողներին կողքին:

Հ.-1937 թ. Հայաստանում տեղի ունեցած ռեպրեսիաների մասին խնդրում եմ, էթե կարելի է, ավելի մանրամասն ներկայացնել:

Պ.-Այդ հարցին հարկավոր է առանձին անդրադառնալ, քանի որ շատ ժամանակ կպահանջվի: Ուստի, եկեք դա թողնենք հաջորդ գրույցի ժամանակ: Առայժմ կամենում եմ միայն ասել, որ միութենական մասշտաբով սկսված գտումը, հակահեղափոխական կենտրոններին բացահայտման մեթոդայորոշման ներառյալ անդակ կիրառումը գտել է նաև Հայաստանում...

Հ.-Լավ, համաձայն եմ: Եկեք խոսենք այն մասին, թե ինչու է մերժվում կամ ժխտվում սովետական տարիների ձեռք բերված նվաճումները:

Պ.-

Սովետական Միության վերացումից հետո նրա տարածքում հաստատված իշխանությունը մերժում է սովետական քաղաքակրթությունը, Սովետական Միության ունեցած դերն ու նշանակությունը և յարդիքներից էլ մոտենում են Սովետական Միության պատմական անցյալին:

Այդպիսի մոտեցման արդյունքով սովետական իշխանության գործողություններն իրողիքներն ամրապնդելու, ներքին և արտաքին անվտանգության նկատառված ծոռնաձգությունները կանխելու միջոցառումները համարվում են նոյնիսկ հայնսիսիայի, այլև ենթարկվում խիստ սոցիալապարտման:

Պատմության մեջ այսպիսի փաստեր շատ կան ՄՍՀՄ-ի ստեղծած քաղաքակրթությունը ժխտելու, վարկաբեկելու գաղափարախոսությունն ստաղաքականությունը եզակի երևույթ է:

Դա այդպես էլ պետք է լիներ, որովհետև սովետական քաղաքական համակարգին, սովետական քաղաքակրթությանը փոխարինել է նման գամայն հակառակ գաղափարախոսություն, բոլորովին տարբեր սովետական համակարգը հեռանկարներ ունի մաստավորած քաղաքակրթություն:

Բայց նախ ինչու այստեղ այն, որ օբյեկտիվ պատմականության սկզբունքը պահանջում է այլևս գոյությունը ունեցող պետության քաղաքականությունը, նրա ստեղծած քաղաքակրթությունը չդիտել ստեղծության, թշնամանքի, արհամարանքի, ժխտման պրիզմայով:

Այլապես առաջանում է խզում անցյալի ու ներկայի միջև, հնի ու նորի միջև: Եվ թե նորն ազում է, որ հինն իրաջան խոնարհվի, ընդունի նրա գալուստն ու առավելությունը, ապա նորը պետք է վերափոխվի և վերաբարձր ընդհանրապես հին աստիարդարություն, առանց որի անկախության, ազատության մասին խոսակցությունները կմնան որպես դատարկ, ոչինչ ասողի նյուն:

Երկրորդ. Հատկապես 19-

րդ դարի վերջերից տարբեր երկրներին առաջադեմ մտածողներից շատերը սկսել են

Միջնադարից խուսափել ինկվիզիցիայի սանձարձակություններին պատճառով, թեև դրոյր կողմերով այդ հետաքրքիր կազմակերպության աստեղային ծամրել էլ է մարդասեր Վերածնունդը նույն ժամանակներից և նորարարները:

Բավական է միայն ասել, թե Վերածնունդն ինչ տվել մարդկությանը: Վերածնունդի ժամանակաշրջանը մարդկությանն ապահովել է ինտելեկտուալ ու գեղարվեստի ծաղկում, որը սովել է իսկայական իմպուլս քաղաքակրթության հետագա զարգացման համար

Այնպես տար, չի կարելի ըրիստոնեության մասին կարծիք կազմել կամ դատողություններ անել, նկատի ունենալով միայն ինկվիզացիան:

Երրորդ.

1917թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո հաստատված սովետական իշխանությունը Սովետական Ռուսաստանը, ապա Սովետական Միությունը հայտնվեցին իրենց արտաքին ու ներքին քաղաքականությունը չընդունող միջազգային միջերկրն ստորոնացված հարվածների տակ:

Այժմ Սովետական Միության վերացումից հետո էլ, ումնք, այսպ

ենկոչված իրերն ալ <<ղեմոկրատները>>, շարունակում են Սովետական Միությունը ներկայացնել լոբայեւ ժողովուրդն էրիբանտ, առաջին պլան մղելով 1930-1940-ական թվականներին տեղի ունեցած ռեպրեսիաների փաստը:

Այս պիսի մոտեցման ամեն ամեծ վտանգը կայանում է նրանում, որ մոռացություն է մատուցում, օրինակ, Սովետական Հայաստանի հաջողությունները ի պատմությունը:

Մոդա է դարձել Սովետական Հայաստանի հաջողություններին մասին վավագույն դեպքում չհիշելը, վատագույն դեպքում դրանց ժխտելն ու ծաղրելը:

Այսպես են վարվում զանգվածային լրատվության միջոցների զբերակ շիտ մասը, պետական պաշտոնյանները, մտավորականության շատ ներկայացուցիչներ գրողներ, ռեժիսորներ, ուսուցիչներ, դասախոսներ և այլն այլն:

Նրանք, բոլորը մոռացության են մատնում, որ 1920թ.

700 հազար բնակչություն ունեցող Հայաստանը սովետական իշխանության մայրամուտին,

1990թ. արդեն նույն բնույթի 4 միլիոն բնակիչ, որ Սովետական Հայաստանը արձել էր հայ ժողովրդի հազարյին համախմբման կենտրոն:

Նրանք մոռանում են, որ հիմա մատարած անգրագիտության երկիր Հայաստանը սովետական տարիներին դարձել է համատարած գրագիտության երկիր:

Նրանք մոռանում են, որ սովետական սարիներին Հայաստանը դարձել էր բարձր զարգացած ու մեծ համբավի հասած գիտության, գրականության, մշակույթի, ժողովրդական կրթության երկիր:

Սովետական Հայաստանի հաջողությունների պատմության մեջ իրենց հաստատուն տեղ են գրադրեցնում Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Սարգիս Լուկաշինը, Սահակ Տեր-

Գաբրիելյանը, Աղասի Խանջյանը, Գրիգոր Հարությունյանը, Մուրեն Թովմասյանը, Յակով Չարոբյանը, Անտոն Քոչինյանը, Կարեն Դեմիրճյանը, Բաղայ Մուրադյանը, Լյուդվիգ Լարիբջանյանը, Ալեքսան Գիրակոսյանը, Կլադիմիր Մովսիսյանը, Գրիգոր Հասրաթյանը, Մուրադ Մուրադյանը և շատ ուրիշներ, որոնք ապրելու գործել են սովետական իշխանության տարիներին և այդ իշխանության բոլոր հարավորություններն օգտագործել են Հայաստանի զարգացումն առաջընթացն ապահովելու համար:

Սովետական Հայաստանի հաջողությունների պատմության զարդն են կազմում Գիտությունների ակադեմիան, Բյուրականի աստղադիտարանը, Արփա-Սևան ժայռակոփ ջրանցքը, Սևան-Ջանգու հիդրոէլեկտրակայանը, Հայկական ատոմակայանը, Յեդասպանության ռեզերվներ և ծրագրային հիմնադրամներ, Երևանի մետրոպոլիտենը, Հրազդան և արգամալի բլր, Օպերային թատրոնը, Հայֆիլմ կինոստուդիան, Թաթուլ Ալյոուսյանի անվան ժողովրդային պետական անսամբլը, Հայաստանի պարիպետական անսամբլը, Հայաստանի պետական երգչախումբը, Կոմիտասի անվան քառյակը, Սայաթ-Նովայի անվան գուսանական անսամբլը, Երաժշտական ուսումնարանները, գիտա-հետազոտական ներքաղաքային ուսումնական հաստատությունները, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, զարգացած գյուղատնտեսությունը:

Սովետական Հայաստանի հաջողությունների պատմության թանկարժեքն է

գոհարն Ալեքսանդր Թամանյանի հանձարով մախազ զվաճուհայ շինարար վարպետների ջանքերով ստեղծված մայրաքաղաք Երևանը իր լայնահունի ողորմությամբ, զբոսայգիներով, բնակելի թաղամասերով, ջրատարներով:

Սովետական

Հայաստանի հաջողությունների պատմության անբաժանելի մասն են կազմում մեզ պատկերված նուրբ արտեսքադաքներն ու վանները իրենց մշակութային

ինկենտրոններով, առողջապահական հիմնարկություններով և այլն և այլն:

Սովետական Հայաստանի հաջողությունների պատմությունը ժխտողների համար կարևոր դրոշմ էր պարծեքների ստեղծումն է, այլ այն, որ դրանք ստեղծվել են իրենց համար մեր ժելիուստեղի սովետական իշխանության տարիներին:

Այսպես շարունակելի կարելի է: Նոր սերնդին չպետք է դաստիարակել այլևս պատմություն դարձած Սովետական Հայաստանի հաջողությունների պատմությունը կերտողների նկատմամբ խտելու, ասելու և մոռանալու գաղափարախոսություն:

Ի միևնույն ժամանակ, նրանք, ովքեր ժխտում են այն ամենը, ինչով Սովետական Միությունը հարստացրել է մարդկային քաղաքակրթությունը, նպաստել է նրա զարգացմանը (օրինակ Սովետական Հայաստանի մեծագույն առաջընթացը), իրենց հիստերիկադուկով շարունակում են չնդունել Սովետական Միությունը, մարտնչում են Սովետական Միության մասին պատմական ինչի շողության դեմ, դեռ շարունակում են պարծենալ, ասելով «<ատում են կոմունիզմը, ատում են Սովետական Միությանը>>, դասարդեն հատուկ տեսակետ չէ, այլ խտրորշում է:

Այնպես է, չի կարելի կոմունիզմի, սովետական ժամանակաշրջանի մասին նշանակություններ անել կարծիք կազմել և իր այն կատիուն են աչքով 1930-1940-ական թվականներին տեղի ունեցած ռեպրեսիաների փաստով:

Հ.- Մեր գրույցը հետաքրքիր ընթացք ստացավ: Շատ է գրվում Հոկտեմբերյան հեղափոխության դասերի մասին: Այժմ ոմանք խոսում են այն մասին, թե այլևս պետք չեն այդ դասերը, քանի որ փոխվել են ժամանակները և ավելորդ է խոսել Հոկտեմբերի դասերի մասին: Ինչ կասեիք այդ մասին: Մենք այդ դասերից ուր չստվորեցինք:

Պ.- Հոկտեմբերյան հեղափոխության դասերը սերտորեն առնչվում են նրա նշանակության հետ:

Նախ, պետք է ասել, որ հանրության բոլոր շերտերի համար էլ այժմեական են Հոկտեմբերյան հեղափոխության դասերը:

Այսօր, հենց մեր Հայաստանի վերնախավը պետք է հաշվի առնի Հոկտեմբերի դասերը և նկատի ունենա մեկ պարզ ճշմարտություն: Եթե երկար շարունակվի ժողովրդի նկատմամբ քմահաճ վերաբերմունքը, ապա ժողովուրդը կարող է դրանց այնպես պատասխանել, որ հետո փախչելու համար, այդ վերնախավը ժամանակ ու հնարավորություն չի ունենա:

Իսկ ինչ վերաբերում է ձախերին, ապա պետք է, ասել, որ նրանք չկարողացան սովորել Լենինի պատգամներից մեկը ոչ ոք և երբեք կոմունիստների մեծ գործն այնպես չի վարկաբեկի, եթե կոմունիստներն իրենք դա չվարկաբեկեն:

Մեծ հաշվով ՄՄԿԿ-ն Գորբաչովի ու նրա դրածոների ու համախոհների գլխավորությամբ պարտություն է կրել ոչ թե նրա համար, որ չի հետևել իր գաղափարներին, այլ այն պատճառով, որ սկսել է նահանջել, իսկ 1980-ական թվականներին վերջին ամբողջովին հրաժարվել դրանցից:

Երկրորդ, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը ոչ միայն ցնցել է ամբողջ աշխարհը, այլև փոխել է նրա կերպարանը:

Հեղափոխությունն իրապես ապացուցել է մարդու կողմից մարդու շահագործումը բացառող, ժողովուրդների հավասարությունը ճանաչող նոր հասարակություն կառուցելու հնարավորությունը:

Հեղափոխությունն իրականացրել է սոցիալական արդարության հասարակություն ստեղծելու մասին բոլոր ժամանակների հումանիստ-մտածողների երազանքը: